

३४
रसतरङ्गिणी ११ : (० व्याख्या च)

भानुदत्तकविकृता

रसिकरंजनीव्याख्या

साहिता

१५

२६

र.सु.टी:

१

॥ श्रीगणपतये नमः ॥ ॥ नमोऽनवतमस्तोमनोमरोत्तमकांतये कलिनाशेषकल्पाराक
लिकल्मषसंमुखे १ रुचिरतमालललामंवर्हिर्वर्हशेखरं सुखरं राधाहृदयनिवासं वाधा
हरमाश्रये नित्यं २ प्रणाम्य लक्ष्मीं नदीं प्रसूहं हृदनाशनं कुर्वेत्सतं रगिराया व्याख्या
सिकरं जनी ३ तन्नामिमतं यं समासि प्रतिबंधकविघ्नविधानापतत्प्रतिपाद्याः पुरस
स्तुतेनेष्टदेवतामभिषुवीति लक्ष्मीमिति पीतवासाः मां यातु पीतं वासो वस्त्रं पस्प्येति
तद्गुणसंविज्ञानो वद्गुणी हिः तथा च पीतो वरो हरिरित्यर्थः पालने पीतां वरपदेन वस्त्रादि
संपन्निरूपयुत्पते अतद्गुणसंविज्ञानवद्गुणी हि पश्ये पीतां वरस्योपलक्षणत्वेन नीलां वर
स्यापि ग्रहाणां पद्मेऽपदर्शितरीत्या तुतिरुक्तविशेषणस्य प्रकृतपालनोपयोगित्वेन प्र
कृतेऽनपपुक्तं पन्नदलक्षणासु अतस्तु कालक्षणादौ षोपि प्रसुक्ते विहितम् पद्ममगव
तश्चरणारविंदध्ये पमितितत्रिके पीतां वरसत्वेन ऋगिति स्फूर्तिविषयतया तदेव निरूपि

रामः

१

तमिति पद्म पीतवासेति पदे विशेष्यं भगवदर्थकं स्वगतविशेषणार्थं तात्पर्यं ग्राहकत्वं
रूपामिप्रापगर्भमिव निपद्यितव्याप्यभिष्यमाना भगवद्विषया चतुर्मुखारिः
कविगतांतां पुष्पातीति प्रयोक्तार एव च मत्स्यसाधारणकतया प्रतीयते पीतवासाः पा
त्विति अनुप्रास्य च मत्स्यप्रयोजकत्वेन कविना निबद्धमिति तु सरलः पंथाः पात्विति पा
लतंतुग्रंथसमाप्तिप्रतिबंधकरितदूरीकरणेन तदनुकूलधनवस्त्रादिसंपत्तिदानेन
तत्क्रोतिव्यंजकतां पालस्मीमित्यादिकिशेषणानि साहाय्यमाचरंतीति तेषां क्रमेणा
र्थमाह किं कुर्वन्तलस्मीरमा आलोच्य दृष्ट्वा लुभ्यन् लुभगार्थं रतिगार्थं माकांसा आ
धीत्यतिष्ठतीति वत्परापरा भगवतो दृष्ट्वा कांसांतां पश्येयमित्यादि स्फुटतरांतरमा
दर्शनमिति कालविशेषावच्छिन्नव्याप्यत्वमेव च्चाप्रत्ययार्थः आनंतर्पतुर्वी भका लोपे
मादर्शनसत्वेन वाचिता विप्रलंभशृंगारव्यंजकत्वेनानिष्टं चेति ध्येयं पद्मारमोददृष्टालिंगना

१. सुटी.

२

दिकमाकांक्षन्तित्यर्थः रसाविभ्रमविलासावलोकतेततदंगालिङ्गतचुंबनप्रवणवेताः पी-
तांवरोतिजवेशविलासादितवनवीकुर्वन्शृंगाररसस्वरूपरतिपत्त्यर्थः पुनः किंकुर्वन्-
तिगमवेदं उपहसनचेदस्पकर्त्तारस्त्रयोमुनिभंडनिशाचरास्यादिसूत्रप्रणयनेनवेदो-
पहासंकुर्वन्हास्यरसस्वरूपरत्यर्थः उपहरत्रितिपाठेनुमत्स्योभूताशंखासुरंहत्वावे-
दोपहारंकुर्वन्तिर्यक्तात्पनुकरणेनहास्यरसस्वरूपरत्यर्थः पुनः किंकुर्वन्पत्तजंत-
नूपत्तपशूनशोचयन्तदालंभतंदष्टास्वयंशोचनश्रमानशोकितानंकुर्वन्करुणा-
रसस्वरूपरत्यर्थः पुनः किंकुर्वन्शोणोरक्तेः क्षिणापस्योक्रियापापपथातथाक्षत्रं स-
त्रिपसमहं पश्यन्सत्रिपारणामवितंपदष्टाक्रोधविशेनरक्तेनेत्रः परशुरामोहसत्रिप-
ग्रहंमर्दपिष्यामीतिसंकल्पेनरौद्ररसस्वरूपरतिभावः पुनः किंकुर्वन्समितिसंग्रामेद-
शमुखरावरां वीक्ष्यरोमाचमंचन् सुरासुरजेतरिणवरोसंग्रामांगरीसमागतेभाष्योपा-

रामः
२

हार्पयमनेनपुहंकरिष्यामीत्युत्साहात्स्फुरदोमहर्षोरामोवीरसस्वस्पर्शतिभावः पु
नः किंकुर्वन्हेयंगवीनंह्योगोरोहोभ्रवंतवनीतंअत्रत्यःअनीतेरिवसंगोरोहभवंद्य
तंततहेयंगवीतं पहाहहेयंगवीनंसंज्ञायामितिसन्नेधर्मदासःहेयंगवीनेतवनीतद्य
तंवसद्यःपक्वमितिहत्वाचोरपित्वाचकिंतपथास्यातथाऽपसरन्पशोदामांताउपिष्य
तीतिभयेनपलापन्तथावभयानकरस्वरूपोभगवानितिभावःपुनःकिंकुर्वन्ग्लेष्टा
तांरक्तैरिगंतात्सिंचन् अत्रोत्सादितस्लेष्टानिनिःसृतरंक्तपांसकईमव्याप्तसकलदि
अइत्वावलोकनव्यंतितनुगुप्तपावीभत्सरंसस्वरूपोभगवानितिभावःपुनःकिंकुर्वन्व
एहावतोरेदंतेनदंष्ट्रपाभूमितिलमिवतिलपरमितमिवतुलपन्धारपन्अत्रैकोनपचाश
कोटियोत्तनपरिमितभूमिर्दृष्टयाधत्तासतीतिलपरिमितानिविस्मय्यतन्नान्दुतरस
स्वरूपोभगवानितिभावः १ नत्वितरग्रंथापेक्षयाऽयमेवकिमित्युपादेपश्यतआह मा

१. टी.
१

भारत्या इति शास्त्रं आस्तिक नास्तिक षड्वर्तीनी द्वयं तदेव कांतारवं न तत्र परिशीलनस्वरूपम्
मरणेन प्राप्तायाः नाता तत्पथे कथं दृष्टव्यं कसिद्वा न स्याप नोक्तकिराग आकुलितायाः
श्रोत्यकारिणी रसाव्रह्मानंदास्वादसमुद्भूतं संमत्ततकारपितत्वेत अनिघर्मतपस्पहि
हिमानी कारिणी भरिरसा रसपूरा रसतरंगिणी तत्रामकवाक्कावली गुंफस्वरूपेय
थः भानुना भानुदत्तकविना क्रियते प्रकाश्यते अत्र शास्त्रिकांतारत्वारोपोऽयं निघरस
तरंगिणीत्वारोपे निमित्तमिति भवति परंपरित रूपकालकारः अनेन च भानुरपि मासाष्ट
कंगृहीत इति रसस्य वर्षायां वर्षणेन च नंदी परपतीत्यभेदाध्यवसातेत भानुदत्तकवि
कृत रसतरंगिण्यासर्वे पादे पताम्यज्यते ९ वारणीति एषा भानुदत्तनिष्ठमानसप्रत्यक्षवि
षयारसतरंगिणी रसप्रतिपादकवाक्कावली गुंफतपापरिणता तरंगिणी तत्रोदाहरण
पद्यतपापरिणता भानुदत्तवारणीकमलिनो कृतधियः पंडिताः हंसाः अत्र जलांशविहाय

रामः
३

पदुधसारग्रहावतपुक्तं पुक्तार्थएवप्रतीतिविषयोभवतुअत्रग्रंथेरसतरंगिणीत्वा
रोपःकविदारण्योकमलिनीत्वारोपःकृतधीषुहंसत्वारोपःग्रंथप्रतिपाद्येरेसेपुक्तपद
अंगपदुधसारत्वारोपश्चपरस्परंप्रयोऽप्यप्रयोजकभावेनबोध्यःकमलिनीपदेनचलो
कोतरचमत्कारत्वाहोपुक्तार्थमतीतिपरकतयाकृतधियोप्रतीतिविषयोभवतीति
असतेःअलंकारस्तुपर्ववत्परंपरितरूपकमेव कमलिनीभ्रमरस्येवमंदलुचत्वेनत
त्वारोपोहंसस्पदुधसारलुचत्वेनतत्वारोपश्चप्रकृतोपयोगितयावक्तुमिष्टाननुपदर्शि
तरीत्येतिध्येयं ३ कर्कशाबुद्धीनामत्राविषयएवेत्याह गिरांहेवीतिसंबुध्यंतं क्रूरवारणान
क्रूराःकर्कशाएववारणागतास्तान्वाप्य अपसारय पदपसारणेनलोकानोलोकंतेआ
लोकंतेनानारसंप्रथापेस्तेलोकारसिकास्तेषांआविलोरसःकर्कशानांकृतर्ककर्कर्मो
स्यापनेनकलुषोरसःअनाल्हादकोविमलोभविष्यतिसहृदपरसिकानांहृदयाल्हादको

र. ८
५

मविष्पतीतिपावत ५ उन्मन्नप्रलपितत्वं शकानिवर्त्तये शिष्यावधानामवसंगतिं दर्शयन् भावा
रितिरूपं प्रतिजानीते हेतोरिति कारणास्येत्यर्थः अनन्यथा सिद्धतिपतत्त्वं वर्त्तित इति पाव
त पूर्ववर्त्तित्वनियमात् कार्येण सहान्वयव्यतिरेकाभ्यां पूर्ववर्त्तित्वग्रहात् पूर्वमेव प्रथम
मेव तस्य हेतोः उपन्यासः तद्वत्स्वरूपप्रामाण्यादिभिर्निरूपणं समुचितं योग्यं रसस्य
ग्रंथगारादेः हेतवः निमित्तानि भावादयः स्थायीभावो व्यभिचारीभावश्च तेने हेतुना रसेभ्यः
ग्रंथगारादिभ्यः पूर्व निरूपणान् प्राक् भावादयः आदिना विभावादि संग्रहः निरूप्यते तद्वत्
स्वरूपप्रामाण्यादि प्रकारकवर्त्तमान निरूपणविषयाः एवकारेण रसहेतुभिरेव वर्त्तमान नि
रूपणविषयत्वमवच्छेदः अत्र वर्त्तमान निरूपणविषयतावच्छेदकं भावादिरिति रसहेतुत्वेन
तु भावादित्वं भावनिरूपणमसमाप्येव विभावादिरिति रूपगदृशीनां तत्त्वेनावच्छेदत्वे तु समग्र
भावनिरूपणानंतरमेव विभावनिरूपणं स्यात् पथापत्तहेतुब्राह्मणादिकं वदनेन इति लकीकु

रामः
५

र्यादित्यत्र ब्राह्मणादिकत्वेनैव निलकीकरणतावच्छेदकत्वेन द्वित्रिब्राह्मणानिलककरणानं
तरंतसादिर्नैतिलकीक्रियते किंतु समग्रब्राह्मणमिलककरणानंतरमेव यत्तद्वेत्तुत्वेनावच्छे
दकत्वे तु तद्धर्मवत्तयामध्ये तद्वद्विषयितिलकीकरणानकेनापि बाधेन तत्वेनावच्छेदकत्वे
तु क्रमेणानंतरसंप्रहार्यबोधकमादिपदमेव न द्वाधके तथैव व्युत्पत्तेः तथा प्रकृतेरपि दीपतां द
ष्टिः अत्रेदमवधेयम् शब्दादिभावादीनां ज्ञानमथरस्यारेरित्यत्र निविहः परंतु लोकविलसरा
इत्यादिज्ञानमाह्लोकविलसराः प्रवलानंशो ज्ञापते स एव रसोक्ततस्य जन्मत्वविभावानुभा
वव्यभिचारिसंयोगादसतिष्यन्निरितिभरतसूत्रे संयोगादिति पंचम्याः जनकत्वरूपसुरव्यार्थ
नैव प्रमाणमिति कश्चित् तत्ररमणीयं तथा हि रसप्रतीतो विभावादि विषयकत्वमातुभा
विकंतच्चारसस्य जन्मसुरवरूपत्वेन संभवति शब्दादिभावादेर्ज्ञानमथरस्यारेस्तनसुरवोत्पत्ति
रथास्यानुभव इति व्यवधानात् अतएव विभावादिज्ञानाभावे पितृज्ञानप्रसंग इति मंमरभट्ट

१. टी.

५

अपिसमादधुः तच्चविभावादिस्तत्तानाधीनसमूहात्वंवतविषयकरत्यादिवोधस्योपना
यकस्यसर्वोत्पत्तिकालेपिसत्त्वान्तसाक्षात्कारेविभावादिभानमविरुद्धमितिवाच्यं सुख
साक्षात्कारसामग्र्यारतत्तानविरोधित्वेनतदयोगान्तथाचविभावादिभिर्व्यतिनश्चर्वणी
परतिमंसदोक्तरीत्यासोव्यंग्यः तद्व्याप्तकत्वमेवमंयोगादिनिपंचम्यर्थः तथाचरसत्त्वावधि
त्ररसनिष्ठव्यंग्यतानिरूपितव्यंतकत्वमेवभावादितिष्टहेतुत्वमिति व्यंतकस्यरसपूर्ववर्ति
त्वनिपमाद्व्याप्तकभावादेः पूर्वनिरूपणमितिभावः रसानुकूलरतिरसनिष्ठवर्तणप्रयोज
कीभूतइत्यर्थः अनएववर्तणानिष्पत्तानस्यनिष्पत्तिरूपवर्तितिकाप्युच्यतेरतिमंसद
वर्तितुक्तंभिन्नदेशकालानांभावत्सहभावो नसंभवतीत्येकविषयपनारूपोवाच्यः तदेवतान
भावर्तमानंवर्तणानिष्पत्तिरूपते अनएवविभावादिसमूहात्वंवतंरसप्रतिप्रवादः साचन
त्येतिविषयविभागोपिनत्वमुपवर्ततेत्यर्थः परानुकेवलाद्विशेषाद्विशेषणाद्विशेषोभि

रामः
५

मित्रएवरसः सचतानुमेपोमंग्योवाविभावादीनां रत्यादिप्रतिसंधानं तन्मात्रवगमसाम
र्ण्यादिति पक्षस्तदा तस्य निष्पन्निराद्यहरां संबंधोपि यदनेव तुल्यः नरतिवदिति सुबु
द्धिमिश्राः साहित्यदर्पणकृतस्तु विलक्षण एवापेक्षिततत्पि मेरेभ्यः स्वारताख्यः कश्चि
द्भाषारस्तन एवरसतास्वारतवमत्करणादपो विलक्षण एव व्यपदेशः इत्याहुः विका
र इति विक्रियनरतिमुत्पत्त्याहुर्गद्योदेर्दध्यादिवदप्यथा भवनमित्यर्थः अतएव स्वपमे
वमाख्यातं अन्यथा भाव इति भावपनिचासयतीति भावो वा सताख्यो वर्णनीयमप्यभा
वनपोपमापारविषय इति वानुत्पवदिति बाधकं विनेत्यर्थः अथपत्र मतो विकारे हे हे वि
कारेव भावपरप्रयोगेण भावपरस्य विदूष्या विनिर्गन्तुं एकत्रैव मुख्यवृत्त्या भावपरप्र
योगं कर्तुं अशक्यत्वात् असामर्थ्यात् पक्षा तुल्यवदिति एकतापक्षपातिनीपुक्तिमु
दाहरितुमित्यर्थः ननु लक्ष्यवस्थिते लक्षणातुरोध एव विनिर्गमकमस्त्वित्यत आह

१.८
६

लक्षणेति लक्षणेधनुरोधः लक्षणाधनुरोधः तेन पथालसंलक्षणावस्थितिर्निरूप्यते ल
क्षणावस्थितेर्निरूप्यास्तु साधुः तथा च लक्षणेति लक्षणेधनुरोधधनुरोधेन लक्षणा
वस्थितेर्भावादिर्निरूप्यते आलोपे सति हि निमित्तानुसरणेन नुनिमित्तमस्तोत्पारेपति
न्यायान् पथालरुणालक्षणावस्थितिर्विवक्षापातुदेहविकारएवभावः पतोविका
रभावपदप्रयोगो गौराः नवविनिगमनाविरहः लक्षणाधनुरोधेन लक्षणावस्थितेरेव वि
निगमकत्वादित्यपि वक्तुं शक्यते तद्वशात्प्रथोऽसंगतः स्यात्तदमत्राकृतं सप्रवण
मनोऽभिमतो सत्पारेहविकृतिरूपसात्विकभावोद्भवेन देहविकृतिरूपसात्विकादिभा
वानां सप्रयोत्पत्तया प्रतोविकृतिरूपसात्परादिभावातामेव सानुकूलभावतया सानुक
लविकृतित्वरूपभावलक्षणा मनोविकृतिरस्यादेव संपन्नमिति भावपदप्रयोगो मुख्या
ननु देहविकृतिरूपसात्विकभाव इति हि कस्यापीभावलक्षणा माह इतरभावस्येति स्वास

एव
६

स्येत्यर्थः आत्मभावत्वोपनापकत्वेन सति स्वात्मापत्वेनोपनीयमानत्वे सति हि विरुद्धे
रविरुद्धैर्वाभावैर्विच्छिद्यते न यः आत्मभावंतपत्यस्य तस्य स्थायीलचणाकरस्फुटैः यथा
तत्तवणाकरतरसात्मात्ममयी भवतत्वेन यतिनथा स्थायीभावतरभावानस्वात्मम
यी भवतत्वेन यतीति भावः सजातीयेति सजातीयैर्विजातीयैर्भावैरतिरस्कृतमृत्तिमानि
त्यर्थः प्रथममिति स्थायीभावस्यार्थः तथा च स्वात्मापत्वेन स्वात्मभावस्फोरकत्वेन प्रती
यमानत्वावच्छिन्नसजातीयविजातीयभावाविच्छिन्नस्वरूपः स्थायीभाव इति तद्वत्सङ्ग
पर्यवसन्नम् परेति सजातीयविजातीयस्वात्मभावेत्यर्थः अनभिभावमिति अभिभवि
तुंतिरस्कृतमशक्यस्यार्थः यथापानकरसैवं तस्योस्तारिरसैर्नाभिभूयतु तदापत्वेनास्ता
दीनां भानमिति तद्वत् यत्तु आत्मभावत्वापनापकत्वे आत्मसमानकार्योत्पादकत्वमि
तिकश्चित् तत्र विभावादिद्यतिप्रसक्तैः रसोद्धोषस्वरूपतत्समानकार्योत्पादकत्वसत्त्वा

१. ४८.

७

तदतोपि लघुलक्षणा माह सकलेति अत्र प्राधान्यं प्रधानरसाधारत्वेन तत्परिणामि
तन कलेन वा मुख्यत्वं स्नातं अपहेनु स्यापी भावाननुभावयंतः कंटाक्षदयोऽनुभावा
इत्युक्ताऽनुभावेति प्रसक्ते वस्तुनस्तु प्रथमलक्षणा मेव सम्यक् अभिचारी रपी
तरभावा विच्छिन्नस्वरूपत्वात् वाकारस्त्वस्वरससूचकः विशेषणस्य प्रकृत्यमाह न च
ति अभिचारः लक्षणावच्छेदकाभाववतिलक्षणा इति त्वमित्यर्थः विशेषणरहितेन
स्य तत्रातिव्याप्तिरिति पावत् न स्येति अभिचारिण सात्विकभावस्य वेत्यर्थः स्यान्भाव
स्य स्वात्मोपत्तेन स्यैव कल्पाभावादिनिभावः ननु सजातीयविजातीयभावैरविच्छिन्नवि
न्नहन्निप्रवाहविशेषस्य स्यापी भावस्याशुतरविनाशित्वेन कथं स्यापित्वमित्यनेन आ
ह वरमेति तत्संस्थावस्थाकाल एव वरमसमयः ननु तद्वत्सहस्रः सत्कार्यवादांगीकारान्न
तथा वस्तुस्वरूपवासनात्मनोऽवस्थानात् स्यापित्वं सजातीयैर्विजातीयैरतिरिक्ततया

एतः
७

मृत्तिमान् पावदमं वर्जमानस्यापीभावउदाहृतस्तुक्तेः तव्यमनेवासनारूपतपास्थिरत्वं
तुव्यमिवारिथतिप्रसक्तं तथाचवासनारूपणाममीषामुद्गसुद्गरमिमाक्तिरेवस्थिर
पदार्थः व्यामिवारिणां तु नेवं तदमिथ्यक्तेर्विद्युदुद्योतप्रापत्वान्न सचस्यापीभावश्च
तत्र अथासुभारतःभारतसंमतिः तत्र तेषुस्यापीभावेषु इष्टवस्तु मनोनुकूलोर्थः
तद्विषयिणीसमीहानरिषुममभवत्वित्याकारेणातज्जनिताप्रेमाख्यामनोविकृतिरप
रिपरागुत्पत्त्यस्यमातदृशापन्ना रतिः रतिपरमवहार्थो पृथाश्रुतेनापिकानापकपो
रम्यनरतिपूनतापोरनेराभासतापत्तेः उदाहरणमस्तुतपथा शीघ्रं किमागतवती
मृगशीघ्रं नेत्रेनोमद्वितोस्तिकिसुकोसुमकरहारः मुखेन नागदलजाधाररत्नरागः श्रु
त्वातिवाचमिति सावदतीति घालः उदाहरणं पथेति नापकसखं प्रतिनापिकासख्या
वचनं वस्तुरित्यस्य प्रेमदुमस्य स्त्रीपुंसोश्चरुः कृषीवलः कर्षकः क्षेत्रातीवः कर्षकः

र.ठि.

८

श्वकृषिकश्वकृषीवलइत्यमरः अत्रचक्षुःकृषीवलयोस्तादात्म्याध्यासेन तद्रूपरूपं
कंपस्पप्रेमदुमस्पस्त्रीपुसोर्निगदितं पीपूषपाथोधरः अमृततलधरः यस्यप्रेमदुमा
स्पतापिकानापककृताभ्रसंज्ञा भ्रूविलासाख्योभ्रसंगः परिवारिका कर्षकसहका
णासेवकीयस्पप्रेमदुमोनुमांनुशक्तेश्चिभाव अतएवदोहदोगर्भलसरो अभिलाषे
तथागर्भइतिहेयोऽवादीते सचैषः प्रेमदुमः तरुणाकं वल्कं केशरु विषेस्पतादशोप
रस्पतालिंगताद्यभावेप्राप्यपसतापः तैलैनिश्वासएववातः तस्याहतिः तदाद्वरावातः
स्तावकस्मात्कथं सहिष्यते सोऽहं समर्थः स्यात् इमस्यांकुरितावस्थापामत्युस्मरश्मि
सहितवाताद्वरावाते सानिनाशदर्शनादितिभावः तत्रहेतुगर्भविशेषणं कोमलइतिअ
कुरितइत्यर्थः नचात्रसमात्पुमाप्रपुमएत्रत्वंदोषः विशेष्यजनितान्वयबोधत्वेनविशेष
णानपुमएत्रत्वादितिवाच्यं वाकान्तरंभेः गौगीभावेनाकांताविरहान् अयमभिप्रायः वि

रामः
८

शेषरास्पविशेष्यपदाहृन्निनेपत्येततद्विलंबेनबोधविलंबःवाक्यंतरारंभेपुनरंगागी
भावेनाकाहाविरहात्रदोषरति पक्षप्रेमदुमइत्यत्रप्रेमादुमएवेतिमपूराव्यंसेकादित्वा
समासःतथाचप्रेमोदुमात्मनातिश्वासघानाबातसहेनाभावक्रियोपयोगितयाप
रिणामालंकारःतत्रवैकैवल्यदुमात्मनानतदुपयोगित्वंकिंतुअंकुरितदुमात्मनातदु
पपादकंचकोमलपरमिति तदभावेविशेष्यस्यतनितान्वयबोधविलंबादिति न समा
प्तपुनराश्रयत्वंदोषरतिपरंत्वत्रप्राधान्येनभावधुनिरेवचमत्कृत्यतिशयाधापकइतिना
लंकारपंर्पतंकविदष्टिःअप्रधानोरसोऽलंकाररतिममयेक्तःसंपदंवेभावससाधार
णमितितुहङ्गंत अत्रप्रेमशब्दस्वनरनुभावेनरुगितिप्रतीतिविषयइतिनस्यापिनःस्व
वाच्यतादोषरतिरम्य अत्रेदमोकलनोप संतापस्येष्टाप्राप्तोवर्णनोपत्वेनवियोगका
लावच्छिन्नत्वाद्धिप्रलंभमंगारएवप्रतीतिपथमवतरति तवकोमलपदेनरतेरकुरितदृष्टे

१.४८.

६

व्यत्यत इति वाच्यं अभिलाषत नित संतापारे इति प्रोक्तो करणत्वेन इति पोषकत्वात् कथं
सहिष्णुत इत्युक्तेरसंगत्यापत्तेः किंच तेरे कुरित त्वमिष्टस्य सकृद्वर्शनेन सकृद्वचनेन वा
स्मिताद्यदर्शनेन वा नाद्यः वस्तुषः कृषीवलनादात्म्यान्नापूरणसकृद्वर्शनेन सत्त्वात् न
द्वितीयः न स्यापि पोषणपाथो धराभेदो न्नापूरणत्वात् नास्यः तस्यापि स्फूर्तत्वेन पूरणत्वा
त्तथावकारणस्य पूरणं तपाकर्षस्य पूरणं तैव भवितुं सुविना न च विभावोद्येन भिन्न
कृत्वमेवापूरणत्वमिति वाच्यं ससंबंधिकवस्तुः परेनालंबनस्य निगदितभ्रसंज्ञास्मिन्ने
ति परेनुभावस्य संतापपराक्षित्याभिलाषादेर्वाभिचारणश्रद्धामोक्षस्युपयोगिनो व
र्षाकालादेरुद्दीपनस्य वपरिपूरणमिष्टकृत्वेन तेरेन भिन्नकृत्वमेवापूरणत्वमिति वक्तु
मशक्यत्वात् विभावादीनां व्यंग्यत्वेनैवाभिन्नकृत्वेरसौपयोगित्वात् तेषां साक्षात्प्रतिपा
द्यत्वापेक्षा अत्यन्तातेषां स्वशब्दाद्यन्तापारसदोषत्वापत्तिर्द्वारेति अत्र च इति संयोग

रामः

६

गस्यविभागपूर्वकत्वं वत्संयोगशृंगारस्यपूर्वानुरागात्प्रविप्रलंभशृंगारपूर्वकत्वमिति सर्व
तनीनंतत्रपूर्वानुरागेरनेः परिपूर्णानभिष्यक्तोद्दिष्टज्ञातनिताभिलाषादिधारावाहिकोत्प
त्त्याधिकस्नेहप्रसेपानंतरादीपदीप्तेरिवानिदीपेरविनाशः स्यादितिकथं सहिष्यते इति
सम्पगुक्तं ननु रस्युत्पत्तौ समाहितवस्तुदर्शनश्रवणस्मरणानि जनकानीति कथं तत्सत्त्वे
तस्याः पूर्णानभिष्यक्तिरिति चेन्न तत्पूर्णानभिष्यक्तावग्रेनादृशसुखप्रतिबंधकीः इति दुरद
ष्टस्यैव प्रतिबंधकत्वात् ननु तस्य तत्कारणमप्रतिवध्यतत्पूर्णानभिष्यक्तिप्रतिबंधकारणो
किं निपासकमिति चेन्न तत्कारणसत्त्वमेवेत्यवेहि न च तादृशदुरदष्टसत्त्वे विभावाद्यभिष्यक्ता
वपिकथं सरसस्वाद इति वाच्यं परतोऽसंघटनं कुर्वतः स्मरस्यैव दुरदष्टनाशककत्वा
त् अतएवाग्रे प्रथक्तत्त्वमेव वदितव्यं नोरेकत्र प्रमोदस्परते वाधिसम्पन्नतायाव
तिरेके वा परिपूर्णभावाद्द्रष्टाभासरति संपूर्णरतिभाव एव शृंगार इति संप्रदायविदः पथपी

र. रि.
१०

षुवस्तुदर्शनश्रवणस्मरणजनितपरस्परमिलनोत्कंठाकृतोद्देगसंतापत्वालितविन्नम्भ
म्यात्वालातारनम्येणप्रेमोणवदितारनस्पदर्शनेनकथंनरसहनोक्तिंसंगम्यात्रथापी
धनेद्वुज्वलनत्वालितक्षितौवज्रप्ररोहयोग्यतामत्वेपिज्ञाने-कुरेनज्वालासहनवत्ताते
प्रेमोणकुरेसंतापासहनोक्तिःसंगद्युततरामितिवपंपश्यामः १ अदूरीता अंकुरितरशा
हासलक्षणमाह कुतहलेनि कोतुकेत्यर्थः तेनकृतं पदचनवेषपोर्वैसादृश्यंवलभ्य
नक्तनस्तज्जनितामनोविकारःपरिमितोंकुरितोहासःअत्राप्यंकुरितत्वंवाग्भादिविका
रदर्शनादिजनितामनोविकारस्यविकासावस्थानेतनहास्यासाभासापत्तिःसंप्रदायरी
तिमनुसृत्यवेदम् वस्तुतस्तुविभावापमिव्यक्तनन्नेद्रसोयन्निहाराएवनेत्रेद्रसस्था
पीअन्यथादध्यादिविवक्तदुग्धादिदर्शनवत्तुगारादिविवक्तरसाधास्वादःस्यात्तननुसा
देवोपदर्शितोदाहरणानिचेत्तुगाराद्यभिव्यक्तिहारास्येवस्याद्यंकुरितत्वेनानुभावेनंप्र

रामः
१०

प्रतिनस्यादितिकः समर्थो वक्तुं मया न विशेषणपरकस्य माह वचनमेदं वेषमेदं कृते
 ति तत्र वचनमेदोऽनेकविधः भयतनकस्तद्धन्यात्मकश्चेत्तहोहावित्याकारवर्णात्म
 कश्चेत्तव्याघ्रो जनाव्यापारपत्रे वा गच्छन्तपारस्यत्याघाकारमाप्तवाक्यं क्रोधजनक
 शब्दे नीचेत्याघाकारो वचनमेदं स्तज्जनितभयात् क्रोधात् च मनोचिकारैव वचनमेदं
 कृतत्वे सत्यपि तद्वचनमेदं स्पष्टोक्तकृतत्वाभावात् तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात् तत्रेति वचनमे
 दं तस्यार्थः तस्य दस्योत्सर्गतोऽव्यवहितपरामर्शकत्वेन व्यवहितपरामर्शकत्वमप्युपप
 द्यते इति भावः यद्वा तत्र मये क्रोधे वा कुत हलकृतत्वाभावात् तत्पुनरुक्तं वचनवेषवैसा
 दृश्यकृतत्वाभावात् तथा च विशेषणभावप्रपञ्चोपविशिष्टभावस्य व्यवहितपरामर्शक
 त्वं तस्य दस्य तानुपपन्नमिति भावः यथा उदाहरणं तानवरणानामिति गणोपस्थात्पि
 त्ववरणोरुदाहृतमित्यर्थः सुविभक्तावानुशासनिकलक्षणानां पथाश्रिते तानवर

राम

र. टी.

११

रणाएवहासोहाहरांस्पुरित्याशयः आगच्छन्ति राजानं प्रतिकवेराशीर्वचनमिदं आ
गच्छन् आगमनं कुर्वन् नगरस्य उवकंरः सामीप्यं तत्र मिलिते वीलकैरावेष्टितः संवलि
तः शूद्रांते अवरोधस्यानेः तः पुरे परिवारिकाभिः सेवकैर्मिरचिरं शीघ्रं सोध्नासं सोन्ना
हंसविलासवा आवेष्टितः प्रदक्षिणः साकृन् सामिप्रापं सकुतहलं सकौतुकं सलोल
मिति पावतः रम्यवस्तुसमालोकैलोलैतास्यात्कुतहलमित्युक्तेः इदपथातथावलेवध
नाहं देपुरोऽग्रेऽत्रापयति सति वासनापत्रं देहीति ददतं प्रतिप्रेरयति सति किंचित् अल्प
उरुचितरम्यं कृतं पतस्मितं तस्य लवोपस्मितं सवामनः वोपुष्मानपापातरस्तनु सर्वेश्वरा
यमसमत्रं हातुमुत्कं विता इमास्मिन्मिति गृहाशयः अत्र वचनवेषवेषादृश्यनिष्ठं कु
तहलकृतत्वप्रकारकं ज्ञानमेव हासप्रयोजकं अनरावतथावेषवामनं दृष्टुं पोखालांग
नानां हासोद्भवः शुक्रस्य तु परमेश्वरेण वलेः कलनाथमेव तथावेषकृतं रतिकुतहलक

रामः
११

तत्त्वज्ञानाभावात्तहासोन्मवः प्रसुतजीवानुहानेभयेमेवाजनि ननुवामननिष्ठस्मितलव
स्येवोदहराण्यमवोवदत तथाचपौरवालांगनानिष्ठहासः कथांमुदाहराण्यस्यघटना
मियात्वेवैवेसादृश्यं च वामननिष्ठं पौरवालांगनानिष्ठहासप्रयोजकं ननुतन्निष्ठमेव
तन्निष्ठहासप्रयोजकं प्रकृतेचअधिकरास्यापिक्तयेतत्कत्वातन्निष्ठनिष्ठकृतनिष्ठ
मरहितत्वादिवेत मेवं वामननिष्ठस्मितलवस्यस्मितलवस्यस्मितलवपदप्र
तिपाद्यत्वेनशब्दाच्चतारोषस्यस्फुटत्वात् तथाचाभिव्यक्तेः पौरवालांगनानिष्ठ
ः स्मितलवः स एवस्यापीभावः वामननिष्ठस्मवेवैसादृश्यकुक्षितिसिद्धयेति प्रा
तिभाति नचपौरवालांगनानिष्ठः स्मितलवरावाभिव्यक्तः कथंनपूर्वोस्मितमिति वाच्यं
अभिव्यक्तकस्यस्वसमानाभिव्यक्ताथोपस्थापकत्वात् अत्राभिव्यक्तकस्त्वामननि
ष्ठः स्मितलवरवअतएवअतिपृथुलमित्यत्रमहत्त्वसमानमेवर्बहत्त्वमभिव्यक्तयेतिप

र. टी.

१२

पतिकृतनिपमागीकारेणुपरनिष्ठवेपादिवैसादृशपादेः स्वरूपतोहासेकारणत्वाभावेन का
 पेकारणपोर्नवैदेशावृत्तित्वं किंतु तदवलोकनस्य हेतुतया हातरूपव्यापारसंबंधेन तयो
 रैकदेशावृत्तित्वमिति ध्येयं पद्यस्ववेषवैसादृश्यविलोकनेन वामननिष्ठः स्मितलवामि
 व्यक्तश्चेतसोविकासलव एव हासरसस्थापीभावः तदीयस्य स्वनिष्ठपरनिष्ठत्वेन भेद
 स्पवस्यमाणात्वात् अत्रैव समवधेयम् पद्यविलिवधं सदकर्तृकात्रदापनालंवनोवाल
 कावेषु तोदोपितः किंचिदुदंचितस्मितानुभावितो हासोऽभिव्यस्यते तथापि तादृशवा
 मनालंवनापां कविरनौ गुणाभूत इति न हासरसस्थापीभावध्वनिव्यपदेशहेतुरित्युदा
 हरणं पद्यासखे सदसि सर्वतः श्रुतवति प्रवोणान्तने पुराणमधिनिस्तं तगद्वारुमिथ्या
 खिलं तदेव तरोमुदानितगुदासमुद्यद्ववकारव किंतं किमित्यहह निद्रितान्बोधयत् अ
 त्रतरजनालंवनो गुदखक रणोदोपितो निद्रितप्रबोधकराणानुभावितोऽहहसं कुरितदेशा

रामः
१२

पत्रोहासोऽभिव्यक्तते तत्पराभिर्व्यक्तो जगद्विषयकाचारुत्वमिष्ट्यात्वश्रवणान्नितनिर्वे
 रस्पतिवैधकस्य जागरूकत्वादित्यास्तोतावत् २ तवेति अत्राप्यंकुरितत्वमेवापरात्त्व
 मिति भावः शोकस्थापितं लक्ष्यमिति इष्टेति काम्येत्यर्थः विस्मेषो वियोगः तज्जनितो त
 ज्ज्योत्स्नवालिगितः इति विमुक्तः मनोविकारः शोचामीत्याकारमनो हन्ति विशेषः शो
 कः स्थायीभावः तस्य विप्रलम्भगारस्य रत्यालिंगितत्वात् रत्यासंश्लिष्टत्वात् ननु प्री
 तिं विना शोकोऽपि दुर्भरा इत्याद्यं काह नवेतिः तथा च कुरुणा स्थायीभावे रत्यनालिंगि
 तत्वा संभवरति भावः रतेः प्रीतिविलक्षणत्वादिति निराकरोति इष्टेति इच्छाविषयेत्यर्थः
 तद्विषयणी समोहाममभवतु रत्याकारेणा तज्जनितचिन्नवृत्तेः रतेः रतित्वेन लक्षणी
 पत्वात् कुरुणारसेऽप्युत्पत्त्याभावेन तद्विषयकसमीहा संभवात् तदेव दृष्टान्तेन दृश्यते कुमा
 रसंभवरति तत्रामककाम्येत्यर्थः रत्याः कामस्त्रियः प्रलापे कुरुणा वरस इत्येव पः ए

१९

१.८।
१३

वकारेण विप्रलम्भं गारसत्त्ववच्छेदः एवं काहं वरी ग्रंथे महाश्वेतापाः प्रलापे रत्नका मे
ऽनस्प प्रलापे करुणा एव स इति बोध्यं तत्र तत्र कुमारसंभवादिस्यले बाधनिश्चयान्
इष्टसमीहापाः भावनिश्चयान् तदेवाह इष्टवस्तु समीहापाः भावान् पद्म इति स्थायी
भावस्याभावनिश्चयान् कुत इत्यत आह इति समोहितवस्तु विषयामिलाषस्ये
त्यर्थः यत्र च मते आलम्बननाशे सत्यपि जीविताशदिवता प्रसादादिना पुनरुज्जीव
नज्ञानं तत्र गारसत्त्वविप्रलम्भः पद्म तत्र तत्र निरुक्तस्य ले बाधनिश्चयान् गारसा
भावनिश्चयान् कुत इत्यत आह इति तथा च इष्टसमीहास्वरूपरतिस्थापी भावस्याभा
वादित्यर्थापदान् तत्र तत्र निरुक्तस्य ले बाधनिश्चयान् तमेवाह इति तथा च इष्टसमीहा
भावनिश्चय एव बाधनिश्चयपरिभावाः बाधसंदेह इष्टसमीहाभावसंदेहस्य मात्तसंदेह
पर्यवसिततया इष्टसमीहासंदेहपर्यवसिततया इष्टसमीहासंदेहे पर्यवसिततया तस्यैव प्राप्त

रामः
१३

नतपा समीहायाः इष्टप्राप्तीक्षार्था अप्रतिबंधकत्वात् विप्रलंभरूपशृंगारेन हभावप्रति
बंधकतायामपि तस्या अप्रतिबंधकत्वादिति त्यागः इष्टसत्त्वस्यैवेष्टप्राप्तीक्षप्रयोज
कत्वेन तदभावेनेव तत्त्वाभावो वक्तव्यः अप्यवगतिरूपस्यापीभाववन्ताग्रहे इष्टसत्त्वाभा
वप्रतिबंधकरतिसरावात्र बाधपरवाच्यः तसंदेहस्त्वष्टसत्त्वसंदेहपर्यवसंज्ञो वक्तव्यः
तथा च तत्समीहान प्रतिबंधिकेति सष्टकं समीहाया अप्रतिबंधकत्वादिति इष्टसमीहा
यामप्रतिबंधकत्वादिति पाठे तु बाधसंदेहस्य इष्टसमीहाभावसंदेहस्य इष्टसमीहासंदे
हपर्यवसन्नतया इष्टसमीहाया अप्रतिबंधकत्वात् इष्टसमीहोत्पन्नो बाधकाभावो हि
ति भावः फलितमाह तथावेति इष्टसमीहासंदेहपर्यवसन्नतया इष्टसमीहाया अप्रति
बंधकत्वात् इष्टसमीहोत्पन्नो बाधकाभावो हिति भावः फलितमाह तथावेति इष्टसमीहा
या अप्रतिबंधकत्वेत्यर्थः प्रश्नोः पुवतो च पुवावेत्येकशेष इति नायिका नायकयोः एकस्मिन्

ह. रि.
१४

अन्यतरस्मिन्मृते मृतत्वनिश्चयपदशापां पथाश्रुतेमृते जीवत्वज्ञानदशापां नशोकोत्प
न्निरितिभावः प्रलापस्तदुत्कीर्तने करुणारसः न विप्रलम्भः जीवतोः प्राराधारं कु
र्वतोः विप्रलम्भोः विपुक्तेषोः नीपिकनापकयोरन्यतरकृततदुत्कीर्तनं शृंगारः विप्रल
म्भशृंगारसः तथा च तपोरसोः परस्परैष्वसमोहासत्वननिषामकं किन्तु जीवतत्वं अत
एव अन्यतरा जीवतत्वं स्पष्टकरुणारसनिषामकत्वादेव सरन्नप्रहोपिकायां तत्राप्यक
यथेकरुणारसोहाहरां दृष्टमिति शेषः अपीतिकोमलामंत्रो जीवितनाथप्राप्तता
यत्वं जीवसीति अभिधापञ्चा उत्थितपामर्शोपापतनानंतरं उत्थितया देहस्योद्दीका
प्राप्तयोगानुकूलकृतवेषुपातपारत्यापुनवारंवारं कृतौ भस्मं पुरुषाहंति पुरुषाका
रहरकोपानलमस्महरक्रोधाग्निजन्यमन्मथदेहभस्मकेवलं ननु किंचित्तीव्रदवपवेद
शोदष्टं अत्र वक्रपेक्षपापारोहं ननु विप्रलम्भश्च नुद्दीर्घानुरागमानप्रवामकरुणामेव

रामः
१४

नथावकरुणात्मकत्वेन जीवतोऽपि विप्रलम्भस्य करुणारसत्वमिति शङ्कते न चिति
जीवतोऽस्त्यो विप्रलम्भे करुणारसस्यो गताया करुणात्मकत्वमपदेशोऽपि विप्रलम्भ
स्य सुखत्वात् करुणविप्रलम्भमपदेश इति समाधत्ते सत्यमिति तत्र विप्रलम्भश्रृंगा
रे भासमानत्वान् रतिनिष्ठोत्कर्षप्रयोजकत्वमेवो गत्वं तथा च करुणारस एव विप्र
लम्भे वियोगकालावच्छिन्नारतिपुष्पान्तीति भावः न दुःखाहरणं पश्येति सखी संखी प्र
तिवदति विरहस्य त्वरस्तेन यामूर्च्छीतपापनती नयनेन नेत्रद्वयेन कर्त्री अश्रुतलेन
करणेन सिध्यमानां ह्याममाना निश्च संतो निश्चा संवन्ती रतिकामस्त्रिपं समे वेष्ट्य
दृष्टुं शब्दोऽशिवस्य करुणादपाकु यलिततावभूतेति संबंधः कु यलितेति अनुभाव
स्य स्फुरमप्रतीपमानत्वान् पथा कथं चित्पदप्रतिपाद्यतपाप्रेतीते रपूरात्वमिति भा
वः न च करुणोति शब्दे वाच्यता दोषापत्तिः आस्वादानुत्पत्तेर्हृषकनावीतस्य विरहान् अत्रा

त्रास्वादस्य सदृशान्भवसिद्धत्वात् परां त्वे सत्वं स्यादिति हृदयं अत्रापि हलं वनापा
 कविरलोक रुणापागुणीभावत्वेन भावध्वनित्वमपदेशां संभव इति यपविकश्चिबो
 घानथापितस्यापूरांतपाप्रकाश्यमानत्वरूपस्यापोभावत्वप्रयोजकतया वार्या
 नामेतेषां न कश्चिच्चापोवकाश इति हि क् क्रोधस्यापोभावं लक्षयति अवज्ञेति अव
 माननेसर्थः आदिना निंदाते पादिपरिग्रहः तत्कृतः तत्तन्यः प्रमोदप्रतिकूलः हर्षाका
 रचितवृत्तिविवटकः परमितोऽकुरितावस्थापन्नो मतो वृत्तिविशेषः क्रोधः क्रोधपर
 वाच्यः क्रुध्यामीत्याकारकप्रतीतिरिति सिद्धक्रोधत्वरूपा खंडोपाधिमान्वा प्रमोदेति दशमु
 खोरावणः तस्य दुर्वचनं परुषवाक्येनैवावमानितस्य अवज्ञाविषयीकृतस्य रापस्य भ
 गवतो वीरसे रस्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या तद्रसस्यापोभावेनातिव्याप्तिः तत्स्वरूपा ल
 क्षणागपने तस्यावज्ञादिजन्यत्वेऽपि प्रमोदाप्रतिकूलत्वात् कथं विज्ञातेतदिति चेत् प्राक्

तविषयकवतापास्तत्रिष्टक्रोधप्रयोजकत्वेपि अप्राकृतपुरुषो प्रमत्तप्रमोदप्रत्यनुक
लत्वमेवेति विशेष्येतांतत्वेन परंत्वमर्षाख्यमभिचारीभावेऽतिव्याप्तिगीर्वाणगुरोरापि दु
श्चिर्नेवापतिस्पाप्यवतादिकृतमनोविकृतिरूपत्वात् नचप्रमोदाप्रतिकूलोपे नानाप
राधजन्यत्वात् नेत्ररागशिरःकंपरभ्रभंगवतर्जनादितनकत्वात् नहि प्रमोदानुकूल्ये
तज्जर्नेनेत्राहारापादिसंभवति नचपराहंकारप्रशमनोत्कर्षसमीहारूपत्वेन क्रोधादम
र्षस्य भेदे सिद्धे नावतादिकृतेत्यादिलक्षणातिव्याप्तिरिति वाच्यं तस्या अवतादिकृत
त्वात् नहितदपराधाभावेन हंकारप्रशाने उत्कर्षसमीहा संभवतीति प्राचः अर्वाचस्त
गुरुवेषु वध्वादिपरापराधजन्माप्रज्वलाख्यश्चिह्नमहन्निविशेषः क्रोधः आपवपरवि
ताशारिहेतुः शुद्रापराधजन्मानुपलब्धवचनासंभाषणादिहेतुरपमेवामर्षाख्यमभिचा
रितिविवेक इति पथ्येसु राहणे वाक्यं उक्तिः नाधारभ्येति अपरितं आरभ्य गृहीत्वा ताव

१.८.

१६

वत्सपंतंकार्मुकलतापाविन्यस्तंदत्तहस्तोवुजं पेनतादशः सत्रहं किं विरत्यं पारलभासि श्वे
तरक्तकोनिमतीलोचनपुगेनेत्रपुगेनकोरोसि नकुप्योतावत्किं पावत्सपंतंनिमेषोरपा
तनिमेषोरपपरिमितं कालं व्याप्य सापकस्य कोटिं श्रं प्रं तेन यो रिता ये रिपुस्मापालमो
लयः प्रत्यर्थि सिति मुकुरानितेभ्यः संवलति पानि मध्वी मात्पानितेभ्यः पतंति पानि परा
गपटलानिते मेदिनी भूमिनी मादिता सौगंध्यं न प्राप्तता तावद्वाचनपुगे रक्तप्राते प्यक्त
तप्रायेरतिभावः अपूर्णता क्रोधस्याकुशितावस्था तेन नेत्रपोरक्तिमानंदृष्टा क्रोधोभि
व्यस्यत इति न स्यापीभावस्पशद्वाच्यतादोषः परशुरामवाकं कुद्वेति तापते अत्रना
धारभ्यना मोदितेति न जह्यकोधातिशयठाजकं पूर्वमधुकेटमवधेन मेदवत्पिभ्रमि
योवत्सुगंधेन भाविता तावत्स्वादातिशयवतीनेति सुगंधभाविता तथेत्यास्वादवमत्का
एतिशयाभिव्यक्तारौ रसाभिव्यक्तिरेव वक्तुमर्हते यत्र क्रोधस्पतथावस्थापीभावोदा

एम.
१६

दाहरणं तसंघर्ते अत्र वरंति शत्रोः सारतं नेत्रात्कीकरां वजापमानं परां क्रोधाभिव्यं
जकंतपोस्त्वजापमानावस्थावरां नेत्रेष्वनक्रोधाभिव्यक्तिर्मेतुरोदरसाभिव्यक्तिः न च
पावद्विपुह्निनिपनिमुकटस्वलमध्वीप्रसन्नमकरंदं हैमेदिनीनामोदितानावदन्तप्रो
तलोचनेन करोमीति वाक्यार्थपदीलोचनेन ननु न स्यात्सनस्य रुधिधिरं नपि वा म्पुरास्यारि
वक्रोधातिशयपरावामिव्यं क्रीभविनुमहः अतिशयत्वं वपरीत्वमेवेति कथं कुरितत्वं क्रो
धनिष्ठं प्रतीतिपथ्यमारोदमीहेतेति वाच्यं अपरीत्वमंजकस्य किंचित्पाटलपरस्य स
त्वात् न च न करोमीति ननु कुलपत्नाभावे प्रतियोगितया तदन्वपरावक्रोधातिशय
मंजकः पथाकृतेऽपि क्रोधैकेनावेतद्वदनेन नुच्यते पावद्वत्तदन्वगृहात्रिष्ठाशयामि
तहि तावन्मया क्रोधो न क्रियत एवेति वाक्यं क्रोधातिशये पर्यवस्यति तथेति वाच्यं
अनेव बोधान् पथापतदन्तकर्मैकं गृहोपादानकानेष्ठाशनाभावोपावत्तावदल्प

र. रि.

१७

त्यक्रोधएवपदप्रतिपापोदृष्टान्तवाकोप्रतीपतेतथारिपुक्षितिपतिमोलिस्वलन्माल
तीकुसुममकरंदकारणकमेदिनीकर्मकसोगंध्यकरणाभावोपावन्नावन्तकर्तृनिशा
त्यक्रोधएवमंतनपाप्रतीपतरतिसरलः पंथाः दुर्पोधनेत्याघुदाहरणेत्वतिशयता
मंतकस्यकाकोरेवसत्वातवीससस्यापोभावंलक्षयति शोयेति शरतेत्यर्थः दानं स्व
सन्नापरित्यागपूर्वकपरसंज्ञोत्पादकरंदंतुभ्यंनममेत्याकारकस्यागविशेषः दुःखि
तेषुभूतेषुतुंकपादपासांचदुःखिनंदष्टानुदुःखदूरीकरणसपीहाएतदभ्यतरकृतः प
रिमितोऽपरिपूणीमनोविकारकस्यागविशेषः दुःखितेषुभूतेषुतुंकपादपासांचदुःखि
नंदष्टानुदुःखदूरीकरणसपीहाएतदभ्यतरकृतः परिमितोऽपरिपूणीमनोविकारः मनो
वृत्तिविशेषउत्साहः पुद्गलोत्साहोदाहरणं पथेति सेनाचर्मसंघटपनमारुतोद्यता
पिवसंमेलनपत्रवन्वानिरिक्तविषयप्रतीत्यविषयोकारयितृत्वेसतिपदात्यादिनिष्ठवमु

रामः

१७

विषयप्रतीतिविषयीकारयन्वा पुतिंदिगुणापन कांतिंदिगुणावर्द्धयन्वापांधनुः च
सत्कारयन्वा जपासंयोजकणां तमाकषेयपनतगादिद्रावणाः विश्वविस्माचकोरावराः
समन्तेत्रयाभिमुखः संमुखो भविष्यति सर्वचाकोसावधारणमिति न्यापान भविष्य
त्येव इति पुद्गोत्साहेन पोविचारः मनोघटनात्मकः तेन मूढदृष्टः मग्नदृष्टः वा प्राप्नु
संधानरहितः रघुणां पतिः प्रभुः देवः लीलया विभीषितविग्रहः ज्ञाविन्यासविधिं विने
वचापस्य प्रसंयोजक संयोजनं विने व विप्रिखं वारां वाराणां सने वा पेन्यस्तवान संयोजित
वान् अत्रोत्साहशब्दवत्तदनुभावो न कृतिप्रतीतिविषयपरतिनस्वशब्दवाच्यतोत्साह
स्थापीभावस्य दोषरतिरत्राः नवीनास्त व्यज्जनात्तन्यप्रतीतिविषयनेवे स्थापीभावा
तां पूर्णातासेव संनयापरिणतिरित्याहुः तथा च न व्यपने शक्तिवृत्तितन्यशब्दप्रतीतिवि
षयत्वमेवाकुरितत्त्वमित्यवधेयं दानवीरोत्साहोदाहरणं पथेति आदर्शोप मुखावलो

१.८

95

लोकनंकर्तुर्दृष्ट्यापदृष्ट्यामावोपेतिवापद्वाद्वाद्दर्श्यापदृष्ट्याकृत्यमुखावलोकना
पदं परिदृश्यमाणं शशोकमंडलं चंद्रमंडलं मिश्रवेष्टावकापदानपात्रेवतुथी आ
दर्श्यापेतिनुतादृष्ट्यं नोदन्नवान् नददति तथैव हर्षापलाभेनोत्कटहर्षमुत्पादयितु
मितितादृष्ट्येवतुथेहिमावलं कनकाचलं पचकाप नददति तथेवदीपापदीपार्थ
धुमरां दिनमरांयावकाप नददति तथेवेतिकथमित्यत आह महामिवेति पथेव
भूमिदन्नवान् तथेवेत्यर्थः कथं नदन्नवानित्यत्यत आह दित्सेति दातुमिच्छेत्यर्थः तपाप
क्षवितोपः पद्मवावस्यपापरिणितापः प्रमोदः आनंदकारवित्तवृत्तिविशेषः तेनपत्त
लितं आनंदं बुद्ध्यास्तेन आकीर्णं आग्नेदृष्ट्युपयोग्याकृतेनेत्रावुत्तेपस्येतिहेतुविशेषणं
तादृशोभगुनं नस्तदखिलं चंद्रमंडलप्रभृतिप्रापशः दानयोग्यतावच्छिन्नत्वेन नदृष्टवा
नकित्वेस्तीतिकथं विदितिभावः अत्रपद्यपिभार्गवः चंद्रमंडलप्रभृतिविषयकदर्शनाभा

एतः

१८

भाववान्दित्सादेकतनितपह्नवावस्थयापरिणितानंदांबुऊरव्याप्तनेत्रकमलपुगलत्वा
तपन्नेवतत्रैवमितिअतिरेकनुमानालंकारश्चाथैःप्रतीपतेतथापिदानवीरोत्साहभा
वध्वनिरेवचमत्कृतिविश्रानहेतुरितिसरावव्याप्तनिकबोधविषयएवप्रतीपतोअत
एवपरिदृष्टंस्यात्तर्हिदत्तमेवस्यादितितर्काहेयोत्साहभावध्वनिरेवचमत्कृतिविश्रान
हेतुरितिसरावव्याप्तनिकबोधविषयएवप्रतीपतोअतएवपरिदृष्टंस्यात्तर्हिदत्तमेवस्या
दितितर्काहेयोत्साहोभागीयोध्वन्यतदितिसाहसिकाःवस्तुतस्तुप्रमोदपरमेवोत्सा
हमेतत्कं ननुप्रमोदनिष्ठं पद्मवित्तत्वं पद्मपूरीत्वं तदा तदाधिकं हिरुकुसलिलप्रस
राद्व्याहृतं आनंदभरणवानंदाश्रयप्रसारतपह्नवावस्थयापानंरमिष्योरेवासंभवाच्च
नहिपद्मवमात्रेपर्यतायाश्चात्यानाकिमप्यनसद्गुणोवाग्गुणोवेतिफलास्वाह
हिरुकुप्रतीतिर्भवेतुमर्हतीतिवेत्र प्रमोदस्पृहिपद्मवावस्थाःकुरात्यनंतरभाविती

१.८

परस्परं विलक्षणविषयताशालिनीतत्र त्फलास्वादवतां पनसाम्रादिप्रतीतिजननचच
तुराववतुराणां चित्रे समुदेवनि तथा च तद्वस्य एव प्रमोदः सलिलीभूयते त्रहपं व्याप्रो
तीत्युत्पन्नाप्युत्साहः सहृदयचित्रे अल्पश्वाभिव्यक्तश्चाकृतो धने अल्पत्ववानुभावा
घनालिंगितत्वमिति रसिकानामनुभविकः पंथा वस्तुतस्तुतेदमुदाहरणीयं किंतु
शक्रः कर्कशावेतसानितसुतप्राप्तास्परहेप्साप्रातस्ते सविंधगृहितुमनुलेव मे रमा
पास्पति करीतुं श्रुतत्र देयमिति नमार्तेदपित्रोदितं श्रुत्वा प्रभृकुटिः कदाचललि
तं पश्यन्नुषेणो वभो इत्युदाहरणीयं निवारितोपिकरी नस्थास्पती सुप्रभृकुट्याः हे
काराभिव्यक्ता कदाचललितमिति दर्शनक्रिया विशेषेण नदानोत्साहो भिव्यक्त्यत इति
परंतु केवल उत्साहस्येनुभावादि सामग्री राहित्येनापूर्णा एव स इति दिक् दयावीरोत्साहो
दाहरणं संगृह्णाति द्येति सख्याः सखी प्रतिवचनं दुस्तारः दुःखेनापितरितुमशकः संसा

एमः
१६

रपयोधिः अहंताममनोत्सकं प्रयंवतलधिः तस्य पारप्रकारं पारप्राप्तिसाधनं किमित्यालो
चयतां कथं संसारजलधिपारं प्राप्स्यामीत्याकारविचारचतां जनातां संबंधसामात्येष्वी
अतएव महाभाष्ये उक्तं एकशतं षष्ठ्यर्थाः स्तवस्वस्वामिभावार्थपरति तथाचेतादा
गिद्वारवृत्ततसंबंधी केरभारेः कृष्णस्य वृत्तसिकोक्तं भस्मकेतवेन मिषेराकृष्णं कुर
उत्तरोत्तरं कृपा रूपेण परिणाममानः समुत्थितः सम्पक् प्रकाशत इत्यन्वयः नत्वत्र
विरहत्वरमूर्च्छयापंतंतीनपाताश्रणिमुत्थमानारतिमवलोकशंभोः कुडालिनकाह
णावन्तसारनापतमानतत्राशेच्छन्प्राणिनोवीसहरेरंकुरितकृपेत्यविशेषाद्येक
एवप्रतोपतांकथमुत्साहः प्रतीतिपथमारोडुमीषेनहिर्करणाकृपयोरस्तिकशून
मात्रपाः पिविशोषरतिवेद्विवेकविष्यतेवेरमुपरिष्ठान् भयंलक्षपति अपराधेति प्र
वणरक्षीनेतिशेषतथाचापराधतनितत्वेसातविकृतखववराविकृतसत्त्वारिदृशं नज

१.८१.

20

तनितोः कुरितावस्थापत्रोभयमित्यर्थः अपराधस्तु चोपादि तदुदाहरणं पथेति नार्हेगि
रुतः तत्पक्षतनितमंदमंदमास्तमेविते पदनेदनं पुरोऽग्रीवीस्वोस्तेति वीक्षपावीक्षणाः
तिशयोच्यते अतिशयेन दृष्टेः अर्थः तत्र तस्मिन् स्थले कालिषः भीतभीतवद्वै अनि
शयेन भीतवद्वै भयातिशयमासंप्राप्तो ननु भीतः मंदमंदमपसंभ्रुतपसराणां कर्तुं उद्यतो
जातः अत्रापि मंदमंदेति वीक्षपाप्रसराणे मंदतातिशयोच्यते इवोपत्यासात् इवप
दोपादानात् अपूर्णता भयस्यांकुरितता पक्षपि गरुडदर्शनात् नंतरपूर्णाभीत्युपन्यासो
वक्तुं शक्यस्तथापि गरुत्मतो भगवत्सेवाप्रवरात्वेन मारकत्वस्य संदिह्यामानलपास्फ
र्त्तभीतेरत्यल्पमिति ध्येयं अत्र मंदमंदापसराणेनैव भयमभिव्यज्यते भीतभीतरात् नित्वनु
करणा मात्रमिति न स्यापीभावस्य शब्दोच्यता दोषरतिरमणीयं प्रतिभाति नुगुह्योक्त
रूपति अत्यमिति इदं पाद्मादायानर्हमित्यर्थः तस्य दर्शने प्रवरादि तनितोः परिपूर्णा कुरामः

20

कुरितामनोविकृतिः वृत्तिरूपामनसः परिणतिर्तुगणतत्परवाच्यं उदाहरणं पथेति शा
वकः सिंहशावकः तेन चटः चट्टाद्यापमानं पथास्पात्रथापाटपमानाः सार्वमाणाः
सारंगाः मृगापत्रतादृशभंगवतिशारवतिभ्रमृतिपवनेरामे चटः वासं चकार कृतवा
ननु गुणोत्तयेति क्रियाविशेषणानेन तथेति अधिकमित्यर्थः तथा च पथेति परामर्श
कत्वाभावेऽपि न क्षतिः न वभार न दधौ अपमर्थो युक्त एवेति निदर्शनेनाहः दुःखेति
प्रतिकूलवेदनीयेष्वित्यर्थः दुःखितानां पुंसामिति शेषः दुःखेषु दुःखमतिरेव प्रतिकूले
वेदनीयेत्वबुद्धिरेव न भवति किंतु पथा कथंचित्कालक्षेपमात्रमिति भावः अत्र मार्क
माणसारंगदर्शनात्तुगुणाः सित्यक्ता तत्पदेनानुकरणाविषयीक्रियतेति न शाब्दवाच्य
तद्विशेषः न चानुगुणमन्त्रिविषयातद्धनिविषयीक्रियते किंतु रामविषयककविस्तौगु
णीभूतेति वाच्यं अंतनाविषयीभूतापो नुगुणायामेव वमत्कृतिविश्रान्तेरिति ताराः पंथाः

याः वयं तु पश्यामः अपूर्णत्वविवक्षायां गुणी धतत्वमपीष्टं प्राधान्येन व्यंजनपापसार्थप्र
 तीतिरेव पूर्णप्रतीतिरितिकाम्यविदो निर्दुष्टः पंथाः तच्च तथा न वभारेत्यस्य तथेत्यनेना
 पूर्णत्वोक्तिर्ग्रंथकृता विरुध्येतेति वाच्यं पाद्यमानसारोदिरूपविभावारिपूर्णसामस्या
 नुगुतायाः पूर्णमित्यक्तोरसत्वापत्तिमिपारामविषयककविरतिगुणीभूतनुगुप्सा
 पास्तथा न वभारेत्यनेन संकेतविषयतयोक्त्या पूर्णतया बोधितत्वात् ततश्चाववेपंतनिपा
 रामधि विषयककविरतिगुणीभूतनुगुप्सापास्तकबोधस्य प्राधान्येन नुगुप्सायामविश्रो
 तिरेव ग्रंथकर्तुरभिप्रेतेति पुनमुत्पाश्यामः अपूर्णता अंकुरितता चमत्कारः कौतुकवि
 षयीभूतं वस्तु तद्विषयकदर्शनस्पर्शनस्मरणजनितोऽपारिपूर्णमनोऽविकारो विस्मयः
 उदाहरणं पथेति इमो धनवाक्यं कृतवर्माणं प्रति पुष्पतं पुद्गकवृत्ते अर्जुनं वीर्यदेवाः केवा
 नविस्मिता अपितु सर्वे विस्मयं प्राप्ताः गोविंदस्तु वद्भनमेनेन तथा विस्मितोभूतकिंत्वीषतवि

स्मितोभदित्यर्थः पतोदष्टः करीष्यपराक्रमोपेनसरति अतरावान्नवद्भनमेनेरतिपदोविस्म
पस्यांकुरितावस्था अत्यन्तस्याह नमेनेरस्याह अत्रवरति करीष्यपराक्रमदर्शनस्यान
नपराक्रमदर्शनप्रपोत्यविस्मयपस्पगोविहंनिष्ठत्वेनोत्पन्नोप्रतिबंधकत्वात्तनेषदपिवि
स्मयः किंतुविस्मयसामान्याभावएवप्रतिबंधकभावस्यकार्यमात्रजनकत्वात्तनवद्भ
मेवनेरतिपदानांविस्मयपरसाहचर्येणोषद्विस्मयवाचकतायास्यापोभावस्यशब्दा
व्यजादोषः प्रसज्यतेत्यनएवसमाधेयं अतुनपराक्रमदर्शनतन्यविस्मयानुत्पत्तिरे
वकरीष्यपराक्रमदर्शनतन्यविस्मयव्यनक्तिपरंतुपरानि किंत्वीयततथाचविस्मयति
षेष्टत्वात्जनकत्वात्तवद्भमेनेरतिपदत्रयेऽत्रविरोधिपराक्रमदर्शनतन्यविस्मयोत्पत्ति
साराएवनेरतिविरोधिपराक्रमदर्शनतन्यविस्मयनिषेधत्रयामत्यमानतायांप्रयो
जनकः विस्मयोत्पत्तिसाराएवविस्मयस्यांकुरितावस्थेतिदिक् ननुषोडशभृगारसोदपे

१. टी.

२२

पददर्शनादावतिप्रसंगस्य न आह श्रृंगारादाविति भूषणपरिधानादिरूपश्रृंगारादावि
त्यर्थः आदिनांगसौंदर्यादिपरिग्रहः अत्र श्रृंगारादिकं दृश्यमाणाननुस्वरूपसत्तनस्य
विस्मयप्रयोनकत्वाभावात् वमत्कारदर्शनात् विस्मयदर्शनात् तथा चो श्रृंगारादिद
रीने विस्मयो दृश्यत इत्यतिप्रसंग इति भावः तत्रिवारान्तु पत्रेति ग्रंथे न स्याद् पत्रेति
श्रृंगारादित्यर्थः मनोविकृतिः विस्मयात् आगता अमुत्पन्नप्रप्राधान्येन मुख्य
तथा तत्रागतयोदाहरति पथेति सखीसखी प्रतिवदति वैषम्यमिति स्त्रियः मरणाः ने
त्रयो गनंदनीरं आनंदो श्रृंगारश्रृंगारित्येकतान् श्रृंगारकमलाद्वेषम्यं भेदप्रकटयति प्रका
शयति तस्याश्च मरणाः श्रृंगेषु गात्रेषु पुलकोरो महर्षः स्वर्णलंकाराणामुच्चराभ
षणात् वैषम्यं भेदं मनक्ति व्यंजयति बोधयति तस्याश्च मरणाः नृपुत्रपद्ममहसः नृपु
रमाशिकारकतामाः अथ च पादादिविंदश्रियः चरणकमलरक्ततापाः भेदपरस्परवैलक्ष

राम.
२२

ज्ञाप्यसिंतिनमेवरगितमेवषक्तिवदति अत्रवचिः स्वार्थेः संतमनुपपुक्तत्वात्प्रकाशक
रारूपेः यो नो संक्रमितस्तथाप्यः अतः परं मेदकधर्मा प्राकर्यादभ्यदिधेर्विधानुः
विद्युत्वातुं पकिंचर्यतां किं वरिणीयं अत्रेदमवधेयं कर्णपुगलधतविकसितकमल
तेत्रयोः परस्परभेदभेदमतिवर्तकान्यानेदाश्रया असाधारणधर्मदशानस्यभ्रम
तिवर्तकत्वात् तद्धर्मप्राकट्यपनुकामस्येवेति स एव विधानपरं नो अनेकामोदके सस्ये
वसात्विकधर्मप्राकट्यात् पञ्चतपुरपद्मरागरक्तताचरणा रविंदरक्ततपोरभेदभ्रम
तिवर्तकः सिंतिनशब्दोपन्यासः तत्रतुपश्यतो हरस्येव क्रियावैलक्षण्यमिति स एव
विधानपरवाच्या भवितुमर्हति जगत्त्रयः कार्यत्वधर्मावच्छिन्नप्रतिकारणत्वात् तरे
षातु कार्यत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नप्रतिकारणत्वात् सामान्यतौ विश्वे वैलक्षण्योपात्तौ न
न सष्टुः शैल्यंशभेदतु तत्रकारणानामेवेति साधारणविधिग्रहणमनुचितमिति प्रति

१०४

२३

प्रतिभाति पूर्वमरापंगासाधारणधर्मोपत्यासं कृत्वा कस्मान्न हि हापतम् दृष्टा धर्मो
पत्यास अधिष्ठाता साधारणधर्मदर्शनस्य भ्रमनिवर्तकत्वात् न तस्य स्तासाधारणध
र्मदर्शनस्य प्रकृतेः धिष्ठातं नुरमरापंगमेवेति अत्र वरेति पत्राध्यस्तं संस्कारो वा स्मर
णं भ्रान्तिकारणं तत्राधिष्ठाता साधारणधर्मदर्शनस्य भ्रमनिवर्तकत्वेऽपि अध्यस्ताधि
ष्ठातापरोक्षदर्शनस्य लेनाप्यनियमः परस्परार्थासम्पदपरस्परसाधारणधर्मदर्शनं नि
वर्तकं प्रकृते च काराणुगतादिधृतविकसितकमलादिरमरापंगयोः सहभावे परस्पर
रार्थासम्भवात् अतएव सामास्यतो विधातुं परे न तत्तत्कारणग्रहणमपि नानुवितं
कविसमयेति पतिकृतनियमाभावात् निपतिकृतनियमरहितमित्युक्ते अत्र विस्मयः
शृंगारंगतयेव भासते पद्मासौ दर्पमेव मुख्यतया भासते तदंगतपाचावेस्मप इति भावः
विस्मयस्य प्राधान्येन प्रतीतोऽहं हरणीमयेति नापकस्य सत्त्वाप्रतिवासेऽपि विना सार्यं

रामः
२३

सायं समपंचिनासोरभ्यसुभगः ता ए परिहृष्टः ता एधिपः प्रभुः परिहृष्टो मिप इत्यमरोक्ते
: चंद्रः समुद्रपति उरितो भवति प्रासिद्धश्चंद्रः सायं समुद्रितोपिनसौ गंधं सुरः किंकु
र्वन् अधिधरणिधारण्योत्साधारं कांतिधारं किरवेन विकीर्णपिन प्रसिद्धस्त
अधर्द्धं कांतिप्रसारयति अपंतुधारण्योचतुरस्रं किंचस्मरं स्मरसंबंधिधनुर्धने दृधा
ति प्रसिद्धस्तन अपिचापंतमसाविहारं विलासं न निरपतिनापसारयति प्रसिद्धस्त
तथा किंचापति एतं कोनिर्भयः सन अके उत संगेपेके रूहगुपुगलेकमलपुगलेन टप
तिनृसंकारपति प्रसिद्धस्तनेति निगीर्षाध्ववसानलक्षणाया प्रसिद्धं चंद्रैवैलक्षणेन
चंद्राभिन्नतपारमणीमुखवर्णीनेऽस्याश्वधमिति विस्मय एव प्रधातत्वेन पासदृश्या
तामनुभवास्तुल्येन प्रतीयत इति शिवम् ॥ इति श्रावणीशकविभट्टाचार्यवेणीद
नेशमितादिश्विनापारसतरंगिणीव्याख्यापारसिकरंजन्याप्रथमस्तंभः ॥ ॥ पूर्वप

१८१.

परंप्रथेकवाक्यताप्रतिपन्नपेउपजीव्योपजीवकभावसंगतिप्रदर्शयन् शिष्याव
धानापविभावनिरूपणप्रतिजानीते अथेति स्थायीभावसुपजीव्यविभावादीनां प्रवृ
त्तिः स्थायीभावनिरूपणानंतर्यमेवाशुशब्दार्थः प्रथमोपस्थितस्य स्थायीभावस्य
जितासाधनविधेयकीभूतान्निरूपणान्निरुद्धे तस्य वश्यवक्तव्यत्वं विभावादिनिरूप
णस्य वसरसंगतिरित्यपि शिष्याः प्राहुः तथावस्थाप्य भावनिरूपणानंतरवत्तेमा
ननिरूपणविषयाविभावात्स्यर्थः विशेषेण प्राधान्येन अप्रधानोरसोऽलंकार इति
सिद्धांतान् उत्पादयन्ति व्यंजयन्ति यथाश्रुतेरसस्य तत्रैवाधानं यद्वा विशेषेण अप्र
धारण्येन रसत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वेनोत्पादयन्तथाचरसत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नप्र
तिअसाधारणानिमित्तकारणविभावा इति यथाश्रुते स्थायीभावेऽतिप्रसंगः तस्या
पिरसोत्पादकत्वात् परंत्वेनावात्तविशेषः रसादिस्थाप्यभावस्तु अभिन्नपरिणामि

रामः
२४

कारणं विभावारिक्तवर्णकृतिप्रविष्टसंननिमित्ततपारसंयंजकरति उत्पद्यते व्यंजि
तोभवति उद्दीपयतीति अत्ररसनिष्ठव्यंग्यतायांचमत्कृत्यतिशयाधायकत्वमुद्दीप्ति
ः आलंबनविभावोदाहरणं पद्येति प्राणस्येति ममेति प्रत्येकमन्वितं ममप्राणात्म
नस्यर्थः प्रतिसृजिः अपरांस्वरूपं ममपुण्यलनिकायाः मत्संबंधिप्रविकसितपुण्य
लतायाः प्रत्यात्मा प्रतिरूपं मत्पुण्यलनेति पावनममनपनयोः अधिरेषतं अधि
ष्टानदेवताएतां विनाममनेत्रयोरांध्यमेवेति भावः ममप्रेमास्पराया साकापिउक्त
ष्टासैवनेदृश्यन्तेत्यर्थः नन्वत्रनायिकाविषयकनायकगतारतिरेवमुत्पद्यतयाप्रताप
तेतरंगतयातायिकानायकावितिचेतसत्यंपरंतुसविषयपदार्थनानेविषयस्येवमु
त्पत्तेनग्रहात्विषयातिरिक्तविषयतायादुर्निरूप्यत्वात्तथाहि विषयत्ववतिविषय
तोराकार्योनिर्विषयत्ववतिविषयेवा आद्ये आत्माअपः अंत्येवाधः इति किंचरतेः ससं

१.८१.
२५

संवंधिकप्रदार्थत्वात्संवंध्यापन्नतपानन्निरूपकपोःसंवंधिनोरात्वंनपोरेवमुख्यत्वे
नेवग्रहणात् समुद्भवति व्याप्योभवति अत्रालंकारपरंभूषणपरं बोध्यं प्रियजनपर
संख्यादिपरंतापिकानापकपोस्त्वालंवनविभावत्वेनेवग्रहीतत्वात् चंद्रचंद्रनादपरति
आदिनारोलंवरुतादिसंग्रहणं ऊहनीयाः अनुकर्षणीयाः उदाहरणं पथेति कस्यचि
त्सखीप्रतिवचने संध्यासमयः शोणांवरनवनिका रक्तवस्त्रातिरस्करणी कामिनोः प्रे
म तापिकानापकपोः परस्परालिंगनचुंबनाद्यनुकूलमतोवृत्तिविशेषः नाघंनसंनटे
नाभिनीप्रप्रदर्शनयोग्यं चो भ्रमंतोयेभ्रमराः मिलंदास्तेषां विरुतंगुंतारः तांही तस्याही
देवस्तुतिः मारिषः आचार्य इति पावत कोपि अनिर्वोच्यः निमलपरिपूर्णवंशोदपातुक्
नशरद्विशेषः पुष्पांजलिसिवताराः किरनविकोरापत्पुष्पकेतोः पुष्पकेतुविहंपस्ये
तिविग्रहेणविहंधतुः स्वरूपं प्रकरणावशाद्ब्रभ्यतेतेनवपुष्पधन्वाकामहत्यर्थः तस्यन

रामः
२५

स्योरंभंस्त्वपनस्त्रधारो नरः सुधादीधितिः शीतलामृतकिरणाश्रुदः प्रविशति नायमभि
नीपप्रदर्शयितुमत्तो भवनसभास्वरूपिरांया प्राचिरिषिउरुपते नचानेकामिनोः प्रेम
नायमित्यनेनरतिरूपस्थापीभावनायिकानापकरूपालंबनविभावनिरूपरास्यापिह
शानात्कथमुद्धनविभावमाननिरूपरांताधरीनातिवाच्यं उद्धीपनशहस्योद्धीत्यिकर
रात्वार्यकनयोद्धीत्यिविषयानमिधाने किंनिष्ठोद्धीत्यिकरांतेत्याकोक्षायां अनिह
तेः उद्धीत्यिविषयश्चकामिनोः प्रेमात्मारतिरेवेतिनयोरपितदुपसर्जनतयावक्तव्यतां
पानकोप्युपद्रवः आचारश्चाचरणं विकृतामिधानं नामवेत्तुशरणं पथा आगरोप
द्यंकारमेरोभोकारश्चीशलपाणिभराचार्यः समापातिदुरद्वेगद्वेगगतेनातिनर्जित
दीर्घग्रीवादंवरभराचार्यैः सहविचारं कर्तमिति विकृतवेशः वस्त्रादिपरिधानकृतः सं
निवेशः नत्वंगेवेकृत्यं अंगेवेकृत्येत्याद्यसंगत्यापत्तेः पथा कोपीतेमस्तकेवद्वतिलकं

१.१
२६

मेइमस्तकेकायवक्तासमायात्पन्वपोपुंवदत्रिति किपित्पन्वपइतिचेतनिलकात्पन्वपो
मस्तकेकोपीतान्वयोमेइइति उदाहरणंपथेति देवानोपावचनं केपरं आंगरं दृष्ट्यै
पनस्यानात्मव्यावपनवेनहरणेनस्यापपुनमोतिमुकुटभ्रमपनवेपरोत्पस्यापनप
वैकंभ्रमितंकुर्वेनवाङ्गविवर्त्तपनविलहरणवर्त्तपनउद्धाधःस्यापपनवानेत्रावलव
पलपननेत्रप्रांतंचपलितंकुर्वेनमायाशिष्टःकापटवालःश्रोकेसमद्यापाखप्रतिभूता
दृष्टोसातपेवानपतिनृत्पविशिष्टाकारपतीत्यर्थःअथेति हास्यसविभावनिरूप
णानंतरमित्यर्थःकेशानद्रुःखानव्यसनात विपत्तेःनिःफलोद्यमाद्वात्पक्षोपपंचम्या
एतत्सर्वपरनिष्ठदृष्ट्यर्थःवैधितिआदिनाःपराधंहरुदृष्टकृतताडनादिसंग्रहःउदाह
रणंपथेतिनस्मरणंप्रतिरामस्योक्तिरिपंहेलस्मरणं सोमित्रे भुजगाःनागाःतटपाः
पाशाःबंधनानितैर्नितरांवद्धोरेहोयस्पतादशांत्वांपश्यतोवीह्यतोममरामस्यअद्यापि

रामः
२६

दर्शनादभवद्विगतकालेपतश्चसवः प्राणाः वहिः गात्रं विहाय न प्रयांति तनिःसरंतिः ३
तिहेतोः त्वेनेत्रेतिमीलपसिमुद्रितेकरोपितावननिश्चपमदीपं आस्येनेवपश्यंसि
सन्मुखेमानपश्यसि तन्पुरुक्तमेवअत्रमेघनादकृतलक्ष्मणावधनदर्शनोद्वापि
तंमनिषंकुरुणात्वेनपरिणतंरुः त्वंसंत्वंभतनेनवहिः प्रयांतीतिविरुद्धलक्षणा
पाप्राणातरुः स्वातिशयोः भिन्नः सन्वाच्यघेषतांनप्राप्तेतिअत्रवदंतिकुरुणा
हीनारुः त्वत्वादसत्त्वंवक्तुंशक्नुमः एस्यनुब्रह्मानंदसहोदरत्वेनानंदस्वरूपत्वादिति
अत्रेवमवधेयं कुरुणादिषुसकलस्यापिसामिनिवेशप्रवृत्तिदर्शनान्यथानुप
पत्वासस्वमपत्वंस्फुरमुपलभ्यतेकथमितिचेत्कात्रकथंतासमुद्भास्यतेआपुष्पा
तातथादिशोकहर्षादयोलोकेजायतानामुक्तंचसाहित्यदर्पणे अलौकिकवि
भावत्वप्राप्तेभ्यः काव्यसंश्रयान् सुखसंजायतेतेभ्यः सर्वेभ्योपीतिकाक्षतिरिति अप

१.टी

२७

माशयः पेस्वलुरामवनर्वसाहपोषोकेदुः स्वकारणातोत्पुच्यंतेतरावकाव्यं नाट्यसम
 पिता अलौकिकविभावनव्यापारवत्तपाकारणाशहंत्वपरिहायालौकिकविभावश
 द्वाच्यं त्वं भजंते तेभ्यः सुरते हंत द्याता रिभ्यः खसुखमेवतापते अतश्च लौकिक
 शोकहर्षादिकारणोभ्यो लौकिकशोकहर्षादयो जायन्ते इति लोके राव नियमः का
 ये पुनः सर्वेभ्यो विभावादिभ्यः सुखमेवतापत इति नियमात्रकश्चित् दोषः निपति
 कृतनिपमरादिनामितिकाव्यप्रकाशोक्तेः निपतिलौकिकसृष्टिकत्तापरमेष्ठ्वरस्त
 क्ततो निपमेहिर्षशोकादिकारणातात्दाहित्यं काव्यसृष्टौ न त्रसुखजनकत्वात् सुख
 मयत्वमितिनव्याः रौद्रविभावानाह अथेति भरतोक्तिं प्रमारापति तत्रेति तद्विभा
 वविषयनिरूपणं भरतोवदतीत्यर्थः आपुधेति मिंदिपातादीत्यर्थः तेन खड्गेन वश
 मिभवः आघातः तस्माद्विकृतमेव तत् रुधिरनिर्गमनकृतावयवविकारात् विदारण

 रामः
 २७

तत्रांगविदारणान् अर्थान् अर्थशब्दः सर्वत्र संबध्येते तथाच संग्रामे संभवति तरेनेभ्यो
ः योऽप्यः शब्दः संभवति आभिम्यक्ते भवति पुद्गलनिपाते संग्रामस्यार्थः वैरिदर्श
नेति वैरिणां दर्शनेत्यर्थः निर्भत्सनेति रस्कारः आदिपदाद्वैरि कृतगालिप्रदानादपो
गनात्माः अत्रेदं विसं वैरिदर्शनस्य सर्वहोदासत्वेऽपि संग्रामप्राकरणिकस्यैव शब्द
सविभावकत्वात् चौरकृतवद्वाद्यानस्य करुणारसबोधकत्वेनातस्मात्त्रातिव्याप्तिरि
तिभावः उदाहरणं पथेति मार्गवंप्रतिमागधोक्तिरियंतन्वतोति तन्वानेत्यपिसा
धुः ततो ते रुमप्यदित्वात् शान्तशान्तचोरुमयोरपि प्रसंगान् हर्मागिवहेपरशुरामरा
षा अपरोक्षतावकीतवेपं निस्त्रिंशस्पदद्वयधारेव निशात्रिवितेपते चिपराभ्या
नेरित्वात्मनेपदविधावात किलंक्षणाः तिस्रिरधुनि वैरिनेत्राणां अंधकारकान्तिं तत्वं
तीविस्तारं पती प्रत्यर्थी नो वैरिणा एव येवक्राः चक्रवाकास्तेषां मथां कृतवती पुद्गल

क्रुद्धः क्रोधांगता विपत्ताः शत्रवस्तेषां पक्षाः वलानि सहापावान्तेषां विह्वलं तो नश्यन्त-
 तं कुम्भीराश्च तेषां कुम्भाः कुम्भस्य स्थलानि तेभ्यो भ्रश्यन्ति च तानि मोक्तिकानि च मुक्ताफ-
 लानि च तेषां केतवेन मिथेरा व्याप्तेन परितः समन्तात् तारावली ताराकायन्ति वर्षति अ-
 नां धकारकांति प्रसरात् कर्त्तृत्वविशेषां विशिष्टा वैरि वक्रव्याज निका पुद्गलाश्च
 लसंबन्धिनश्च पुद्गलैर्द्वन्द्वं कुम्भस्य लपन्त मोक्तिका मेदाध्यवसित तारापंक्तिक वर्षणानु-
 कूलकृतिपती खड्गधारामेदाध्यवसितानि शो नितकर्त्तृविशेषको बोधः तद्दृष्टिना क-
 र्त्तृकतादाता एव पंक्तिकमिका वर्षणक्रियेति क्रियाविशेषको बोधः अत्र भोगे वालं
 वनो विपक्षविह्वलनो दीपितो रौद्रेण स अभिव्येति तः प्रतीतिपथमुपाहृतो स्तिपद्यपि त-
 थापि भार्गवमहिमा वर्णनात्वं वनायां कविरत्नो गुणाभूत इति तदधनिष्पदेशहेतुरिति
 नोदाहर्तुं योग्य इति कश्चिद्वोपायतनं प्रतीहमुच्यते रूपकालंकारेण निशा मेदाध्यवसि

सितानिस्त्रिंशधोरामुत्पन्नपावर्गानविश्रान्तिसुपगतैवेतिनरमिव्यक्रोरोद्गवसञ्चि
नचमत्कृतिंधनरतिनकस्यापिबोधमवतरतिवीरसविभाताहअथेतिधरतसंम
तिप्रमारापतिनत्रेतिविभावेनिरूपणपेक्ष्यर्थःभरतःभरतोक्तिःप्रमाराउत्साह
तिउद्यमेत्यर्थःउत्साहःसूत्रउपमरतिहेमःतस्यअध्यवसायःअभिनिवेशःअविषा
दित्वात्अशोकात्अविस्मयात्अदर्यात्विस्मयोभुतदर्ययोरितिहेमःमोहान
विषयपात्मिथ्याज्ञानात्मोहोमूर्च्छाविषयपावितिहेमःनन्वत्रानुतागर्वमूर्च्छामि
थ्याज्ञानानावीरसविभावत्वेनैदृशेचरप्रत्युजगर्वपथार्थज्ञानयोःसंभवेदितितोकदा
चिद्वक्तुंयोग्यवितिचेन्नोच्चैर्वाच्यमावाप्रोदवाहमात्रपरत्वात्विविधात्नानाविधा
त्अथविशेषात्तदनविशेषात्तदनविशेषात्तत्तन्निताम्यतामिनिवेशाएवबोध्यःन
हतेधनवतोप्युत्साहानुत्पन्नेःविनयवनादप्यतिविनयःशिक्षाप्रणतिर्वावलरूपंहे

मंदेहसार्धेवा आदिपदानगुर्वानुस्त्रं च नारिपरिग्रहः सर्वेषामुत्साहं प्रतिप्रयोजकतया
 वीरविभावत्वे बोध्यं उदाहरणं पथेति संखीप्रतिसखीवधनं रावणं प्रति सारणवचनं बालं
 काधियः रावणः संपतिसंग्रामेशंकनीपः तद्विषयणीशं काकर्त्तव्येति चेत्सार्धः सर्ववाक्यं सा
 वधारणमिति न्यायान् किंलक्षणं रावणः जंभस्पदेत्यस्यारिर्द्वित्यस्य दंभः बलकेतवंतद
 पंहतत्राशंकं वाङ्मवीर्ष्यपराक्रमाय स्पसतथा इति वदंतं कथयंतं हनुमंतं रावणमः स्मिन्तेः
 मंदहसितैरेव उत्तरपांचकार उत्तरं दत्तवानुत्तरशत्रुपराक्रमश्रवणस्योत्साहं प्रतिप्रयोज
 कतया विभावत्वे उक्तेऽपि उपदर्शितविभावकोटिनिवेशादृशं तादृसंगतमिव प्रतिभाति य
 द्यपि तथाप्यादिपदसंगृहीतत्वात्तदोषः अथ दानवीरावेभावोदाहरणं पथेति दानारं प्रति
 पाद्यकवचनं वपुषा रेहेन विनयं नम्रतां वपी सपी संवापुलं कैरीमहर्षेः सपुपी पक्षत्रवपति
 पक्षत्रवितां कुर्वति प्रकटयंतोत्यर्थः असंक्रुतितावस्थानः पक्षत्रवावस्थायां प्रकटीभावदर्शना

ततन्वत्रादौ पुलकः पञ्चाद्वचनं पञ्चाद्विहेतुसेवेति क्रमेव क्लेवेषुषेत्यादि वर्णनं क्रममे
गमावहति पद्विचैककर्तृकक्रियायां लप्रक्रममंगसत्वेपिविभिन्नकर्तृकक्रियायां के
पिसंतः अतिथोसमुपारानेवपुष्पाविनयकुर्वन्ति केपिचवचसा केपिपुलकेः सपर्वोप
ध्वचपंतीनिदिविहारा न प्रक्रममंगस्तथापिपतत्प्रकर्षदोषोद्भूतः वपुषेत्पपेसपावव
सेत्पपकर्षः तदपेसपापुलकेरित्यपकर्षः पध्वचपंतोत्पुत्तासपर्वोपाअपरांतोक्तिश्च
त्पुत्रोत्तरापेसपापूर्वपूर्वोत्कर्षापातादितिचेत् अत्रवंदति वपुः करणकवचः करणक
सपर्वोपाअंतः करणकरणकत्वस्य संभवेपितस्यापुलककरणकपध्वचवीकरणत्वस्य
संभवेनोत्तरोत्कर्षसमद्वरतिरहस्ये अथादपादीरविभावोदाहरणं पथेति भक्तप्रति
भक्तस्यवचनं अविरलंतिरंतरंताप्रतीवासोभक्तिश्चपामेश्वरविषयकप्रेमोदेकपूर्वकं
धारावाहिकसेवातांभजंतिनेभक्तिभाजोत्तवारनेनिशापारात्रौदुरवगाहेसकलपदार्थविष

१.१
३०

षपकरशानासंभवकेनमसिकथंवीसरागीपाःदृष्टाकाःकिमुवितर्केइतिहेतोःमुगारिःसु
मुवेरिःकृष्णःसम्पकुरुद्वंतीप्रसरंतीसंवद्वपरायनिविषपंकुर्वंतीदोषलेखापराति।
तद्वदभिरामाद्युतिरोप्रियस्यतंकोस्तुभंसमिगिरुसिवससिसंवभारसंभनवानित्यर्थः।अ
त्रेश्वरस्यनित्यज्ञानवत्वेपितन्यज्ञानस्यादापारोपकृत्वात्रेक्षापात्रंग्यत्वसंभवोवर्गनाया
दोषंदूरीकरोतिवस्तुतस्तंनकरागोध्यातारःस्वाज्ञानध्यानवमिसंसारतिशायामद्वीशरां।ह
नुमशक्तानिरंतरभक्तिमंतोपिक्लिष्टास्फुरितिरप्येवकिमुतद्वान्तधंसनमसिगंभगवान्
धनवान्इतिज्ञानसाधनंभक्तिरितिदिवक्षितोर्थःनथाचभगवतोनाज्ञानप्रसक्तिर्नापिसर्व
तत्त्वज्ञानिरितिभावःपरंतुस्मिन्महोवीसरागीपपदमनुपपन्नसंकेपमद्विषयकंवीसरां
कंतुशक्तारत्यर्थबोधकंलसरागहमेतिरहस्यंशंकतेनन्वितिस्वनिष्ठःवीरसाधाररूपस्वा
त्मानिष्ठःतस्यस्थायीभावत्वादित्याशयःसत्यमित्यद्वोगीकारेज्ञापमानरावज्ञानविषयाए

एमः

एवं एवकारेण स्वस्वसद्भावद्वेष्टः सामान्यतः उद्घोषनविभावस्य ज्ञानमेव सप्रयोजक
मित्याशयः तथा चोक्ताह विषयकज्ञानमेव वीरसोद्घोषकस्वरूपसन्नुक्ताह स्तस्यापी
भावइति विवेकः न कश्चिद्विशेषः न किंवित्रिपामक न च नुभावस्यापतापमानत्वे
न गमकत्वे स्वनिष्ठत्वे परनिष्ठत्वेन किंवित्रवामकं स्यादित्यत आह अनुभावस्त्विति
तु भिन्नक्रमे स्वनिष्ठ एव रसावा एवैव गमकः रसानुमापकः तस्य अनुभावस्य
अनुमापकत्वेन रसानुमितिकरणत्वेन पक्षद्वित्वनिपमान पक्षधर्मता निपमा
त इह पक्षस्वरूपधारण एव वस्तुतस्त अनुमितिप्रतिलिङ्गज्ञानस्यैव विभावार्हितान
स्यैव गमकत्वं अन्यथा तेषां कष्टकल्पनपाभिव्यक्तेरसद्विषयज्ञानस्यात् स्वस्वसत्त ग
मकत्वेनानभिज्ञाने रसानुभवइष्टविषयः स्यात् अथोपस्थावारवधविलासानित्य
क्तेः व्यक्तः सतैर्विभावैः स्थायीभावो रसस्मृतत्वात् ज्ञानापरपरोपस्थापीभावा

र.टी.

३९

वामिष्यत्तेरसगमकत्वेस्तुतरामनुभावादेरभिष्यक्तस्येवरासगमकत्वमिति सूक्ष्ममीह
नादृतुवोधंरसस्यानुमेयतापक्षेय्यतापक्षेवप्रक्रियाएकेवसाधी परंत्वीयानविशे
षः व्यंग्यतापक्षेय्यंजनावृत्तिस्वीकारोनानुमेयतापक्षेति वस्तुतस्तस्यापि विधुराणां
पिरस्यानुभवदर्शनानुसंग्यतापक्षरावसिद्धांतीभवत्वित्जपते अथमपानकविभावाना
ह नत्रेति तेकेस्याकांक्षापामित्यर्थः विकृतेत्यादिविकृतोपपत्त्यादगसत्वस्य प्रा
प्तौ नोदर्शनान्न संग्रामेदिगमनान्नगुह्येपराधातन्पस्यापराधात्कृतकः नून्यः संभवा
तकल्पार्थघादिकेति घाटीतिलोकेप्रसिद्धान्नराजकीपतनकृतं पतुं बंधनां बंधनं न स्प
ष्टवरांहरतो दर्शनस्याप्युपलक्षकं तथाश्मशानदर्शनं तस्मादित्यर्थः आदिनातीर्थोदि
स्य घट्टादिस्यलीपतनावरोधबंधनादिपरिग्रहः तदुदाहरणं पथेति शुक्रवचनं माया
हरिर्वा मनः व्यालोकिदृष्टः लोकेरिति शेषः कोदशः उद्यन् उदयं प्राप्तायाकांतिः शोभातया

रामः

३९

कटोरकेसरं हलंती पाथो धरातु मे धातु प्रसवं लंती पतंती पावि घृत तद्धत रोधितु पोरश्म
पः तेः कांचनी कृताः कांचन तो प्रापि नातगतो निःशेषाः सामग्राः भूमा धरा गिरयोपिन
तथा विघृत प्रसवलनेन माया होरे विघृत संघात पतन ममिष्य सते पुनः किल हराणः
स्फूर्जनं न्युप्रापः कंठ विनाहः तेन मित्राः भेदं प्राप्ता ये वसुधा पाभूम्या मार्गैः अनेकं
भूमि मार्गद्वारे प्रविष्टा द्विताः तेषां प्रोद्यत्पशां वचनानीवाशी वचनानि तेः प्रहर्षितो हा
र्षं प्रापितो वलियेन तथा सः पद्मा स्फूर्पत्कंठेति नादेन मित्रा विदीर्णा ज्ञात विवरवतीया
वसुधा तन्मार्गानेक प्रचि विवृरित प्रहर्षितो वलियेनेति पथ्या भिन्न मित्र मार्गा पानानेक
द्वितेराशी वचनं क्रियते तथा माया द्वोरुत्कर कंठ धनि पर्वकृमाशी वचनेन तात्वा वलिह
वितरत्यभिप्रायः अत्र माया होरा गमनेन मकस्मात्तल दात्यतद्वा मिनी घृतिसदृशं कानि
व प्रकृति चतुरस्त्री कुर्वन् आप्यवोद्दाम दामिनी ध्यान सदृश माया हरिकंठ धनिर्म परसम

र.टी.

३२

ममिष्यनक्ति अत्रमप्यंवलिसभास्थिनसमाजजनानां वलेस्तद्वानवीरत्वाद्धर्मभावोत्पन्नो
नहति। परंतुभयं व्याप्यं हृषीवाध्यः सैवधेयं वीभत्सविभावानाह अनभिमतेति अती।
शितेत्सर्थः उद्देजनेः उद्देगव्रतकैः जुगुप्साभिषंजकत्वेन वीभत्सविभावत्वमिति भावः
अध्यवस्तनामिनिविविकित्साजनकवस्तनामित्यर्थः आदिनातच्चितापरिग्रहः
उदाहरणं पथेति परस्परं रुद्रगणानां वचनं पोधानामधरेः श्लेषैः तैरेवाशोककुसुमे
नैत्रैरेव श्वेनकमलेः प्रारोगतेतेत्राणां श्वेत्संभवादिति भावः दनैरेव कुंहदलैः कुंद
पत्रैः करैरेव सरसिजेः पुष्पोजलिं मिह्वीशहं अतर्हानपठं वाकरीपुगे श्रवणमुगलेवि
धापत्तत्वाकरिणां हस्तिनां रक्तेः रुधिरैरेव सिकान्पंगकानिपेषांतेः प्रेतानां वदुमिरिति
वदुपेतैः कर्तृभिः पुरभिदः रुद्रस्य पुराग्रयेन तस्य समारभ्यते प्रेतान् तस्यंतीत्यर्थः पद्मादिह्वी
दोपकृतिकां मिह्वीवर्त्मानपरुवोश्चोर्धामिति हेमकोषात् पद्मादिह्वीं कार्त्तरीदविशिष्ट

रामः
३२

वृद्धिगुरनामकतंतुविशेषः अथवापोधानोमेवकर्णपुगलेमिहूत्रीरूपं कृत्वेत्यर्थः
वदुक्तेरिति कृत्वेत्योरेप्रेतवालकैरित्यर्थः अत्र सर्वेषां मुद्गेजनकत्वेन पूरणीवीभत्सवि
भावइतिभावः अभुतविभावानाहपदिति अनिशपार्थवत्त चमत्कृतार्थवाक्ते तार
शमेवशिल्पंकर्मापितारशंतर्थास्यं चतसंवद्दैः तारशवाकादिसंवद्दैरर्थैरितिनस्य
तिपाद्यैरर्थैरितिपावत् आदिनाधिकपुरुषार्थवलादिसंग्रहः उदाहरणं पथेति एता
नेप्रतिकवेरुक्तिः उद्दामोद्दामं अधिकारधिकं माघं नोवलेन मन्नापेप्रतिभयः ऐस्य
भयः तेषां रमनः दलतः मद्देनः रुदन्तं तास्या उग्रस्वरूपेणा उग्रोभावी पस्प उग्र उग्रोता
ग्रत्प्रभावापस्पतिवासोपं परिदृश्यमाराः देवानरहरिः नृसिंहः वः पुष्पाकं मुदेहर्षापभ
वतुहर्षप्रपद्यतुः सः कः पस्पदेवस्पप्रौढेनाधिकेन प्रतापेन उग्रः उग्राः विकटापा
सराः केशवत्पः तासां कोटपः अग्राणिताभिः पाटितानां रलितानां अभोधराणां मेवानां अ

अंशगि विद्युतांकेतवेनमिषेणवहिर्निरगुरिवनिर्गतानीवेत्युपेक्षानचोत्रशरेनवीभ
 तःप्रतीपते तस्यांगत्वेप्रतीपमानत्वात् नचनसिंहविषयककविरेतोभयस्यगुणा
 भावइतिवाच्यं उत्प्रेक्षालंकारेणाभिधेयं केचिस्मपेरावमुख्यतपाचमत्कृतिविश्रामा
 तरष्टुपत्रे रंइताल्लाहाहरांगयथेतिश्रुक्ताभिसारिकोप्रतिसावोःवचनंयोस्तिआ
 काशोएवंप्रागणसीमि अंगरासमीपेअंगरास्थितोवासाध्यकिरणसंध्याभवं
 श्मितालंनरेववेलांचलंवसनंविस्तार्यविस्तृतं कृत्वाध्वानेःतमोलक्षणेःकामराया
 सुभिःमंत्रितमसमिःत्रिजगतीनेत्राणिजगत्रितयस्थितलोकलोचनानिमोहपन
 मोहितानिकुर्वन्ताराएवशोक्तेकमोक्तिकानिशुक्तिसेवेधिसुक्ताफलानिदुमादि
 नाशदावागंछंतीविहगाःपक्षिणःनेषांप्रेरायःपंक्तयःतद्वच्चक्षुनातध्वनिमिषेण
 जीतांकृत्यतारगधन्यनुकरांकृत्वापंचाशुगःपंचवाराःकामदेवःइदीवामशोकंचेष्ट

तंचत्तवमद्विका मीलोन्मलेवपवेनेपंचवागस्पसापकाइत्यक्तत्वात् सखमापिकः
ऐंद्रजालिकः मुखानवदनातवहिः करोतिप्रदर्शयतिइहगगनांगारोचंद्रकिरणरूपव
सनासरोगमुखानतरारूपमुक्ताफलप्रदर्शनवर्णनमेवस्वरूपतोविस्मयममिष्य
नक्तिपूर्वोक्तोदाहरणोक्तसंभावितसंभावनरूपोत्प्रेक्षावर्णनमर्थतिष्ठमसंभावि
तत्वोपस्थितिद्वारेतिविशेषः अत्रतगनेत्रबंधनपूर्वकगगनांगारविस्तृतसाध्यरश्मि
वसवाधारकवदनापादनकताराभिन्नामुक्ताफलकर्मकवहिःप्रदर्शनानुकूलकृति
मानैंद्रजालिकोपहनशतिबोधः तथाचैंद्रजालिकत्वबोधकत्वेनसामिप्रापकमापि
कपटमिति रूपकालंकारांगितद्यापरिकरालंकारः प्रतीयते तथाचनसमाप्तपुन
रात्तत्त्वदोषइत्यवधेयं ॥ इति श्रीकविवागीशभट्टाचार्यवेणीदत्तशर्मणाविरचिताया
रसतरंगिणीव्याख्यापारसिकरंजन्याद्धिनीपस्तरंगः अवसरसंगत्यानुभावनिरूपः

१.टी.

३४

परांप्रतीजानीते अथेति विभावनिरूपणानंतरं अथ शार्थः निरूप्यं नरतिवर्त्तमानवि
रूपणविषयीभूता अनुभावात्स्यथः गोचरता विषयता विषयतावरसानुभवप्रतिबंधकी
भूतावरणध्वंसः तथाचानुभावादीनां प्रतिबंधकनिवृत्तौ करणत्वमित्यतएव अनुभ
वोऽत्राज्ञान्यात्रन्यरसापेक्षमतेः परोक्षसाक्षात्कारो बोध्यः इतरेषां मानससाक्षात्का
र इति तत्त्वं ननु विभावादीनामपिरसानुभावकत्वेनानुभावत्वेनिरावाधेऽस्य तत्राह करण
स्यादित्यत आह करणत्वेनेति साधकतमत्वनस्यथः ननु कदाहादरेरिव प्रियप्रियातनु
मात्प्राप्तं काराणामपि करणत्वेनानुभावत्वेनिरावाधेऽस्य तत्राह करणत्वेनेति फला
योगव्यवच्छेदोऽवहितफलजनकतासाचकाराहादीनामेव इतरेषां तद्वारेति तदाविलं
वेपिनद्विलंबात्तद्विलंब इति भावः शक्यते नन्वेति सत्यमिति विरुद्धलक्षणापामिष्यत्यथ
तस्य स्थायीभावस्य आंतरत्वात् धर्माधर्मादिवशांतरधर्मत्वात्परात्मधर्माणांपराप्रत्य

रामः
३४

सप्तत्वात्तापकापेक्षेतिभावः कथंज्ञानमिति तथावज्ञापमानएवस्थापीभावोरसग
मकरतिभावः दृष्टेस्तुक्त्वाः नुभावोपिज्ञापमानएवरसगमकइत्यपिबोधे शंकति न
न्विति अनुमवसिद्धत्वेनेति कामिनिर्हृष्टपरिपूर्णमतोविकारंप्रतिकयसादेरुदीपन
त्वस्येतिशेषः कयसादीनामुद्दीपनत्वेप्राचांसमतिमप्याह किंचेति इषदिति नापि
कांप्रतिनापिकसाम्भावचनं इषतअल्पचक्रोक्तताः किंचिद्वक्ततांप्रापिताः पश्यपंक्त
योनेत्रपालपोषेषुनैरताकृतनिरभिप्रायंस्मिन्मंदहासोपेषुतैरेनैवास्मद्वेचैवोक्ति
नैस्तवकयसैरेवहेतुहरितागस्तवंकरकोदेहस्तेवशेतिष्टुति निरभिप्रायवोक्षणेनेदं
पदिमाभिप्रायंकुर्याः तर्हि नज्ञानेकिंकुर्याइतिभावः अतः पांसुलंपरागविशिष्टपत्केन
कस्यदत्तंपत्रंतस्यदोषाभिध्नेनदुर्गपादुर्लभ्याश्रीपंस्पतस्यादोमूलस्यविभावनास
रिणीलनानुहेकुरेतिर्दयेकिमाकांक्षसिकिकर्तुमिच्छसिपथादोमूलविभाव्यत्वंपश्य

१. टी.
३५

पश्यसि नथा नथामनो उद्धेगी भावं प्रापयसीति भावः तथा च कटाक्षारिभिर्मनो विकारो
द्वीपतमिति प्राचामाशयः समाधत्ते सत्यमिति विषयत्वेन परस्परं दृष्टिगोचरी भूतत्वेन त
देवदर्शयति तंथावेति आत्मनि रसात्तु भव पात्रे नापके प्रतिनायिकमिरूपिताः कटा
क्षारपः कामनाद्यसमर्पिता अनुभावाः तेवदृष्टिगोचरी भूता विषयत्वेन निरूपिता इति शेष
षः आहारीः स्फुरति वाधे प्यारोपिताः तत्रादौ शृंगारानुभवानाह तत्रेति तस्मिन्निरूपणा
वेत्यर्थः भातरति प्राहेति शेषः प्रसारैः प्रसन्नताभिः अंगविकारैः तंभारं भादिस्वरूपैः
कटाक्षेति आदिना वेलां चलचालनारिपरिग्रहः उदाहरणं पथेति सर्वाप्रतिसरव्याव
चनं परिभवमप्यारेव सोकुमार्यानिशपेनांगानां क्लेशमप्यारेव नान्यहेतोः सुभ्रुवा शो
भनभ्रुकुचास्तनावेचकलशोनयोः मुक्ताहारः कर्णयोः करिणंकारं कुसुमं मौलिकेश
पाशे मालाहरे न्यवारि न्यवारितानि हरे न्यस्तानि किंच अमीष्टनायके दृष्टे सति सुभ्रुवः

लमः
३५

नापिकापाः भूषणोपभूषणोभवितुं प्रातः संबंधिवानेनतरत्नंचंचलंपत्कमलंतदोहेतयो
भातिरस्कारेदक्षः चतुरकटाक्षः सपत्ननिजानः सौंदर्यगर्वितेयनापिका अतुभावोः
पिकार्यगनाद्यसमर्पितः काव्यघटकपदपदार्थव्यतिरावरसमंतकइत्यवधेयं प्रक
तेचकपत्तोनापिकांगभूषणीभवन्त्वेतवावधर्मैरानापकमनोविक्रानितनकनयाः
भिद्यंजितरावानुभावतां प्राप्रदतिरहस्यत्रास्पाधारपोः विवरणंचालतं रशार्तदनेद्वेशः
नपोर्दशने नासाकपोलपोः स्पर्शक्रियाविशेषः दृष्टिमाकुंचने नेत्रसंकोचः आदिनामे
त्रपोरुन्नातीकारणादेः परिग्रहः उदाहरणं पथेति परस्परंगणानां वचने इदं परिदृश्यमा
णंहरहस्तकपालमंडलाकारपात्रीकृत्य आधारपात्रकृत्वापीपूषभानोरसनकिरास्य
चंद्रस्यकलांहरशेखरीकृतां वन्तीकृत्यवर्तिकां कृत्वाफणिपनेशेषस्यशिवेनंकटेहारी
कृतस्यफणामणिंफणास्यंमणिंनस्यावर्तिकापांशिरवाकलिकांसंपाद्यकृत्वाशिशो

१. १८.
३६

शो गणाधिपे कार्त्तिके पे वासावं काले ही पवि पिंही पुर च नां वि न त्व ति कु र्व ति स ति मं दं वि
तः ह सं स्या हा सं कु र्वे त्वा त पा शिव पा किं चि त र ई ध न कुं चि ते सं को वं प्रा पि नो अ पां गो ने त्रा
त भा गो त पो भं गो न र च ता वि शो षे रा कु टि ला व क्रू द धिः स मा रो पि ता कृ ता अ त्र प ध पि
स त प र स्य स मा न्य तः पु त्र वा च क त पा प्र कृ ते सं भ व त्पु त्र दू प बो ध क त्वे न सं हि धा ये क
त पा सं हि ध त्व रो षः सं भ व ति त या पि वा च्य म हि स्त्रा व्या ज स्तु ति य पे व सा पि त पा गु रा ए
व प द्वा कार्त्तिके प स्य मा नू ष ट् क त्वे न सा धा रा ण न पा र सा धा रा ण पु त्र त्वे पा र्व ती नि रू प ने
ग रो शो ने रा वि ति एक न र ग्र हो नि या म क त्व स त्वा त्र रो ष इ त्य व धे दं क रु णा नु भा वा ना
ह नि ष्व सि ते न चे त्या दि त ती या नं अ मि ने प र स्य ने ना न्वे नि पा र दे व नैः वि ला येः आ रि प रं
सं ग ह्ना ति मु खे नि आ रि प रे न का र्त्तिका दि सं ग्र हः उ रा ह रा णं प थ्ये नि क वि व च नं नां ते पि न
रि ग रा प तो ग रा प ति ना मि ना कं स्व र्गं पा लो कं ति र्गं ध ति ग ने स ति प्राप्ते स ति वा अ वा पि

रामः
३६

अधुनापिनस्याः प्रसिद्धायाः वाचां देव्याः भारत्याः रोक्षोः हस्तयोः कंकरां शिथिलं शि
थिलं त्वनेव तपतति न मुंचति धर्मि परस्यापि पदस्पद्येकयोर्द्विवचने कवचनरस्या रोध
मे परत्वदर्शनात् मापिकवितरितानेपिमसितविरहस्पसरस्वस्या अघाप्यनिवृत्ते
रिति भावः अपि च तस्याः कवयोः पारो रंचेदनेन स्पये को घनता अघापि ओरी न भ
वति विरहत्वात् न पात्वलितत्वात् पुनः निर्येत्यपसि निर्गलिता श्रुति नैत्रे कत्तलं अ
नननद्रव्यस्येपेन रातिन स्थिरा भवति सरस्वत्याः सर्वदारी हनेन कत्तलमिप्रिता श्र
रां निर्गलितत्वात् तथा चामिर्मन्त्रे निर्वासा रोदनादिभिरनुभावितः सरस्वती वि
षयककरुणा रसोत्तेयः न च गारापतिकविगतापो सरस्वती रतौ करुणाया गुरा भ
तत्वेन न धतिमपदेश भागिनां निवाच्यं कविनिष्ठ भारती रत्या समुद्भूत करुणाया
एव मुख्यतया प्रतीतिविश्रांतिविषयतयाः स्वरातिशया धापकत्वादिनिदृश्यदृष्ट्या

१.११.

१७

पातुभवएवात्रप्रमाणमित्यास्तांतावत्तरोदसानुभवानाह नानेति विविधेत्पर्यः प्रहर
तोः प्रहारैः संकुलं व्याप्तं पश्चिस्तस्य कं पेंः कं पेंनेः करप्रपोः हस्ततलयोः तिः प्येपेः तिष्ये
वेः तिष्येपेः टोः घोरैरुदरैः तस्य रोदस्य भ्रुकुटी संहनभ्रः आरिपदेनांगुलीनर्तनादिप्र
हः अस्यादाहरणं पथ्येति अश्वस्याभ्रगेदपेधितेप्रतिवचने भीमेनभीमसेनेन नामैक
देशेनाममहरणमिति न्यायान् वद्धासंहितोक्तताभ्रकुटिपस्यां क्रियापापपथातयाप
नोनिविद्धोस्वोर्गर्जनापस्यां क्रियापापपथाहतेनिष्पादितोदष्टः आधोपस्यां क्रियापा
पथातयेति क्रियाविशेषरागानि विंध्याचलवत्तचटुलमनोहरवमकारं सादृश्यं भजे
नेपेनथानेकारीशः पेपेव्योमिगगनेविशेषेरागिस्तासिषामेषां करं शराणां भेदेनविधु
तानविशेषेरागं कं पितानकयोलादिवगंडमंडलादिवकाचिरनिर्वायामधुकराणां भ्रम
राणां परलोपंक्तिः पीपूषभानोश्चंद्रस्य विवेदं पउडातंकृत्वालांछनस्वकस्यचलेनमि

रामः
३७

षेणलगाभानतीतिशेषनान्विहंनरोद्रास्यनुभावोराहरांभविनुमर्हतिभकुटीरंनो
ष्टपीउतादीनांतदनुभावानांक्रियाविशेषरातपाःमुख्यत्वेनप्रतीतेःमुख्यत्वेननु
नेहंइंद्रेलाघनंकिंतुभ्रमरपंक्तिरिपमित्यपन्कुत्पलंकारस्येवप्रतीतेःतत्रैवचमत्क
तिविश्रान्तेष्टेतिचैवैवंभीमसेनकर्तृककंरीइतिशेषरास्येवमुख्यत्वेनवर्णित्वात्
तस्यचभ्रकुटीरंतोष्टनिष्पीडताभिव्यक्तक्रोधंविनासंभवत्तथाचानुभावएकवैवर्ण्य
प्रतीतिविश्रान्तिःप्रतीयतेतद्वाराचमपदागंरस्यलादुद्गीतभ्रमरपंक्तिश्चंद्रलाघनश्च
लेनप्रतीयतेतस्मादपन्कुत्पलंकारेतात्रैवमत्कृत्यतिशयाधायकःकिंतुनुभावए
वतिदिक्वीरसानुभावानाहशौर्यस्याहिआक्षेपकृतैराक्षेपबोधकंवीकेपरिभर्त्सनवा
कैरिपावत्विनपादपरतिआदिनादपार्तवस्मश्रुपरिशीलतादेःपरिग्रहःशंकतेन
नितिअंतीद्विपस्पर्शियागोवरस्यतापकःअनुभावकाःतएवशरीरधर्माएवंसर्वत्र

६८१.

३८

अनुभावकत्वेनेति शेषः तथा च शरीरधर्माणां अनुभावकत्वेव तपोर्मनसधर्मत्यादिति
भावः विवक्षिताः लक्षिताः न त्वादेतुपथा श्रुतत्वात् अदिपदेनाश्रयपरिणीतनादिपरि
ग्रहः वास्तवे समाधानमाह पदेति तस्य च मानसस्याप्यनुभावस्तानमेव हन्ति तन्यो
पस्थित्यात्मकमेव अनुभावकं एतेन लाहृणा कं नानुभावकमेवेति प्रत्युक्तं तच्चेति
तानं चेत्सर्थः हन्ति तन्योपस्थितेः स्मरणात्मकत्वे मानसत्वे प्रत्यभिज्ञानात्मकत्वे
द्रिपकत्वमिति भावः काव्यतां घसमर्पितविभावाद्यनुभवादेव सन्नत्तापरोक्षमन्तरा
तिमनुसृत्य चेदं इतरथा तु मानसमेन्द्रिपकं चेति पथा श्रुतमेव सम्प्रकृतवहन्ति तन्यो
पस्थितिः प्रत्यभिज्ञानात्मिकानदृष्टवरीति शंकनीयं सोपमित्यादिवाक्यवृत्तिरप्यतस्य
पदार्थोपस्थितेः प्रत्यभिज्ञात्मकत्वस्य सर्वज्ञानत्वात् पथा न विरागसंधनेन ववशिराव
इत्येव शिरसो विरागं वैविसंगतत्वात्वापन्नवदति पदालोकादेव हरिरिति योगेन विकल

रामः
३८

स्तदेवेदं राधावपलनपनंशानननं अभित्तसख्याः सखीप्रतिवचनं पूर्वश्रीकृष्णवल्लो
कनसमवेपतराधाकृतनेत्रशानननंनंनरेतेरभित्तिसंस्कारसंप्रयोगजन्यत्वात्स्वप्र
तिसाक्षात्सखीप्रतिपदेः प्रतिपाद्यत्वात्पदतन्मोपस्थितिस्वरूपाप्रत्यभिज्ञेयमनु
भावंसंबन्धिनीतिपुक्तपुत्पश्यामः उदाहरणं पथेतिअग्रेपुरःसमप्रसमरःसकल
सग्रामःतस्यव्यापारःतद्वृत्तानुकूलपलेःक्रियावानुस्पदाक्षापांतदुपदेशोगुरुःवा
सवजितमेवतारःतस्यपाश्वेतिकरे विपक्षाराणांशश्रणापेयक्षोःतेषांरसनंदलनंत
स्पक्रीदारावलीलाएवधनंयस्यसतथाएवराःअस्तीतिशेषसदास्वधनपारिशील
नवद्विपंशपरिशीलनंरावरास्यसदेतिधनपदेनअत्यन्तेधूरतिपाटेसेदेवतद्यसनीए
वरातिवमस्यते इत्यंतिप्रकारेणसर्वतःचतुरस्रपरितनेसेवकतलेनेतत्पतिसति
विवरमानेसति वित्तिगीषोःकथातत्पश्चित्तलसंरातकथयतिसतीतिवा संध्यास्मृति

रटी.

३६

नित्यात्मकं संप्राप्तरां कुर्वतः श्रीरामस्य यः कुम्भकः वायुधारणस्य यः तस्य पर्वनेति
निमित्तस्य स्यापवननिमित्तपं क्रमः स एवास्वरूपः पञ्चाधोगी च संकोपितः ही
णः न निवृत्तः स्तुरा इति पाठेन भगवत्स्यर्थः उक्तं च योगसंग्रहे विरागप्राणमाहस्य
रपे हो हरी कुम्भपित्वाशनेः पञ्चाधोगी वैदेगारे च पेदिति तेन च रामस्य धैर्यानुभावेः
मिथ्यस्य ते अभिव्यक्तेन तेन च शोषवीर्योन्माद्वपराक्रमप्रभावा अभिव्यंसते इतर
या कुम्भकक्रमभंगेनाभिव्यक्तेन भवेन धैर्याभावाभिव्यंजनद्वारा कततरतायामभिव्य
क्तायां शोषाद्यभावादिभिव्यक्तिः स्यात् रयावीरानुभावोदाहरणपथेति गोपानां
परस्परवचनं धातानां अधकाराणां स्तोमः समूहः तद्वरेतद्वति पाथोधरेवर्षतिस
तिक्रौडैः श्रंके क्रौडः कोलेशानो क्रौडमंकरति हेमकोपात्तुसंगार्थोपन्यासस्तस्वी
पत्वातिशयव्यंतकस्य भिप्रायः वस्तुतः क्रौडैः श्रंकरैर्व्याकुलावव्याकुलावन्त्यागोकु

रामः

३६

लातिचनेषु च पादपाद्गः स्वप्रहारोच्चातपादीनंदनईहुरां दर्शनये स्पसः तथा केश
वः श्रीकृष्णः हस्ते दक्षिणहस्ते न्यस्तो यो महीधरः गोवर्द्धनगिरिः तस्य मृतिभिपाप
तनमये नैवं अगुली पद्मवैः नवपद्मवपद्रक्तकोमलागुलीभिः स्रस्तं सर्वालितवेणुने
वउरीकरोति उपैक्षते अथ तनोरागातस्तस्तं पतितं अशुकं उन्नरीयं पीतां वरेन हरति
नगह्लाति अत्र भगवानस्वेष्टं कार्यं उपैक्षते नदीतीनानित्यमित्यक्तेन वस्तनादपति
शपं रूपं वस्त्वमित्यपते दानवीरानुर्भवोद्गोहरां पथेति विप्रवृत्तिद्यत्तसमात्प्यनंतरं
स्वगृहं प्राप्नोति तं तु शिष्यं कौत्सं प्रतिबुद्धात्तौ वचनं हे कौत्स ओदास्यं न विधेहि प्राप्तिं प्र
त्युदासीनो मा भव मुदा तनं मृत्या त्रचोत्पद्यमानं त्रशोषामकरोद्विभ्रतिमिति वा
अशोषात् किमनेन देयमिति संवित्पगृहात्तमं हे विहाय त्यज्यापेयं च मो नगच्छ ना
न्यत्र गमने कुरु किंतु भवं तं त्वो प्राप्ति एतत् अखिलं एतद्दखिल प्रकारेण पावे प्रार्थया

१.८.

५०

मिहृणं हृणामां नं हृम्यं तां हृमां कुरुवेन परि अहंते तव हा सोमि भवामि तहि सर्वे वसम
श्रेव वसुमनी भूमिः संगत्य नो सर्वे वेति परलक्षिता हं कुत्र स्या स्यामीति चिंता भवि नो हा
योतिश पोधत्येते ननु पावत्प्रयोत्तनातिरिक्तप्रतिग्रहणो प्रतिग्रह प्रापश्चिन्नं स्यादित्या
त आह स्वरां चैति चेत् परि सुवर्णमात्रं गुरोर्वरते नो हीतव्या दक्षिणास्तितर्हि धनपत्रे
ः कुवेरात् आतीपनीत्वा संपाद्यते हीयते भयस्तानुभावानाह करे स्यादि दंतो नो निःका
शानं ओष्ठयोर्मुद्गीकरणं तातुहाहः करेणोष्ठः रोमां वेति आदिना संभादिग्रहः भय
स्तातुभावोदाहरणं पथेति गृहे गृहे गोपानां गोपी प्रतिवचनं न्यस्तो निःक्षिप्तोपः म
स्तो विपरीतः तुरगावलीटः तुराकवलोपस्मिन् वरने तस्माद्दृष्टा क्रीणो विगलितः
फेनोच्चपोपस्मिन् कर्मणि पथा भवति तथा काकुः सामिप्रापः व्याकुलोच्चोरोः ति श
पितो पावत्तुर्वरवः अव्यक्तधनिः तेन स्फारी भवेति लोचनानि पस्यां क्रियापां पथा भवति त

रामः
५०

तथा कोकुः साभिप्रायः आकुलोद्योः निशापिपेन प्रसवलंतोपेः द्युपः तेवो मनन
नुपेः स्यां क्रियायां पथाश्वासोर्मिति निर्मिषासतरंगैर्नुन्नोऽपधितोऽधोपेः स्यां क्रियायां
पथाभवति तथा विस्तीर्णो महति भुजगस्याद्यासुरस्पवक्रकुहरे मुखविवरे कृष्णस्य
कृष्णसंवेधिन्योगावः स्थिनाः अद्येसाश्चपेमिति शेषः अन्नगोतिषं पारपोः तुभा
वाः तदनुभाविश्रोतसमाततिष्ठरवभपरसः ससामग्रीकरवाभिव्यक्तेश्चिन्नशब्द
वाच्यतादिहोषः वीभत्सानुभावानाह आननेति आनततत्रयोविद्युर्गानं भ्रामरां
नासामुखपोर्वस्त्रे राक्षसदनेन अत्यक्तपारपतनेः अतातकुत्सिवादिष्यते चरणपत
तनेः अभिनेपः तापनीपः सर्वगंसहारेति सकलागानां संकोचो करणोत्पथः आदि
नानासिकासंकोचनादयो ग्राह्याः उदाहरणं पथेति गोपीनां परस्परं वचनं मन्साह
भक्षणात्तीलायां पणोरो प्रतिस्वमुखे ब्रह्मोऽप्रदर्शनसमये कपटहरेः कपटेन मायया

गृहीतावतारस्य श्रीकृष्णस्य विक्रते विसृतां कृते विसृतां वा मुखकृद्वद नमधे दिनकरं
 पंसेवी सृष्टुलक्ष्मीः रंसापशोरावालक्ष्मीरिति पशोरापामातुलं गृह्यं नामेति प्रसिद्धं
 ते हताहं त्यागेषां पलं मांसं तस्य कवलं तस्य भ्राता अशुकैः वस्त्रैः मुखं पिदधे आच्छादि
 तवतो अत्र मुखस्य वसनाच्छादनेनानुभावेनाभिव्यक्तं गुणसंपादनात् सारसानुभव आर्षं
 संपादयति सिद्धः सामानिकानामित्यवधेयं अद्भुतं सानुभावानाह स्पृशेन्त्यादि उद्धासः हर्षं
 तिनचिन्नविकासः तथा च स्पृशेत्ता प्रहरो न उपादानेन उद्धासेनेत्यर्थः हाहाकारैः हाहा इत्या
 श्रुपंसुचकैर्हं तव तेत्याद्यप्येः साधुवादेः साधुसाधु इत्यादिवचनैः तस्य अद्भुतं संप्रा
 प्तिनयः प्रदर्शने निर्मिषे प्रहरोति आदिना शिरो धृतनादियग्रहः उदाहरणे पथेति
 श्रीकृष्णं प्रति सात्त्विकवचनं दौर्द्व्याहस्ताभ्यां खड्गैर्ग्राहीनां शत्रूणां मंडलं समहो
 पेन तं पारवं अर्जुनं वीर्यसदृशं अधापि अधुना पिना किं नानेने नेत्रेषु सामान्येन पुंसक

कमिति न्यायान् निमेषाः पञ्चपरिसेपाः नेवता प्रति नैवं दृश्यंते अत्रार्थैर्वैरागिनिर्मि
षा एव नाकिनः स्थिता इत्यनुभाव एवास्मिन्नरंगे प्रतीतिविश्रान्तिरिति न गुराणीभावत्वा
त्तेषाः इति श्री कविवागीशभट्टाचार्यवेणीदत्तशर्मणा विरचिता पारसनरंगिणी व्याख्या
पारसिकं रजं न्यात्ती पस्तरंगः अथांतरभावे निरूपिते प्रतीतिबंधको भूतायां आंतरभा
वनिता सापानि हन्तो अवश्यपवक्तव्यत्वरूपा सरसंगत्या शरीरभाव निरूपणं प्रतितानी
ते अथेति वयं तु प्रसंगस्येति ब्रूमः आंतरमभिचारिभावे निरूपणोपेतस्य वदु विषय
तया तम निरूप्या ल्पविषयस्य सात्विकभावस्य सची कटाह न्यायेन निरूपणमिति तु
वस्तुगतिः निरूप्यंतीति वस्तुमान निरूपणविषया भूता इत्यर्थः शक्यते अस्य स्तंभाः
देः सकलेति सकलरसवृत्तित्वमभिचारिभावत्वमिति भावः ननु सदापेक्षया हं सुखी स
हन्तोस्मीत्यंतः करणनिष्ठानुकूल्यतानि रूपितपारगतदुःखभावना निष्ठानुकूलत्वस

१.१२.

४२

सत्त्वं स्वमित्रदुःस्वभावनपासमुद्भूतसुखधारपास्वात्मविश्रान्तिकरिण्यंतः करणवृत्ति
 रिनिपावनपक्षापारः शत्रुः तद्धेतुपदुःखं तस्य पाभावना सर्वदा भवति नीधारात्पाक्रियातत्रि
 षुंपरंतः करणं स्यात्पतानुकूलत्वं परगतदुःखभावनातनकायवद्विगतव्यापारावेशस्त
 देवसत्त्वं इत्यर्थे निर्वेदस्मृतात्पादिप्रथासंगतिः स्यादित्यतः नुकूलशायार्थे शंकतेऽन
 वेति वाच्यमित्यनेनान्वयः तदन्वत्वादिना अनुभावात्पत्वादिना अप्यभावः परगतदुः
 खभावनायां प्रष्टुं वेवोत्पद्यते इति निमाभावेन निर्वेदादीनां सात्विकत्वापत्त्या सामान्य
 तोरसकालीनोत्पन्निकत्वेन संभादीनामपि नामेव सात्विकभावत्वेन तत्कालीनोत्पन्नि
 कत्वे सति तत्त्वेन कटाक्षोदीनामपि सात्विकत्वं स्यादतस्तदन्वत्वादिना विशेषणीयतायां
 तदन्वत्वं सति रसकालीनोत्पन्निकत्वं रसकालीनोत्पन्निकत्वे सति तदन्वत्वं वेति विनिगम
 ना विरहेण लक्षणादप्यपत्तिः लक्षणावाक्ये संभादिग्रहणोत्तुलक्षणां नोत्पन्नसंगः इदमेव

एतः
४२

वप्राचीनमतोपमर्दपरेनोच्यतेति सिद्धांतमाह अत्रेति जीवच्छरीरं जीववतशरीरं स्या
पितरतिपद्यप्यनुभावाभुतसंपकटाशोरपः शारीरधर्माभवितुमर्हति तथापि शरीरा
एवपेधर्मास्ते सात्विका इति विवक्षणीयं तेन नानुभावेति प्रसंगः धृतिप्रमोदादीनां
श्रृंगारानुभवानामांतरधर्मत्वादिति संक्षेपः अस्मिन्ति स्तम्भस्येत्यर्थः विभावाः व्यतक
विभावाः उदाहरणं पथेति संख्येति संख्येति वचनं श्राणीति तवः पीनतरा अत्यंतपी
वरः तनुः देहः कृशतरा अतिकृशः वक्षोतस्य तटी वक्षोतपोः स्तः स्तनयोः स्तनोः प्रांत
देशः कुचयोः स्वरूपं वा भ्रमी धरात् प्रवतातपी वराकटोरमा संलाहे मातर्मयानि तत्कटा
गृहं कुतः कथं गम्यतां गंतव्यं भारेणां गंतुं सशक्यत्वात् इत्युभयं इत्युक्त्वा कटवानां कुं
जंतस्य निकटे निविश्य स्थित्वा मंदस्मितं संमंदहास्यं पथास्मान्नथागाविंदं श्रीकृष्णं स
म्यक् सकटाक्षं कटाक्षेन उदीक्ष्य दृष्ट्वा पश्यन्तं दृष्ट्वा सुदृष्टानां पिकपास्तम्भस्तिरोधीय

१. रि.

४३

तेतिरोहितः अत्रैवं व्याजोक्त्यातिरोहितोपि स्तंभो विरुद्धलक्षणपाः भिद्यन्ते स्वेदं लक्ष्यं
ति वपुषीति शरीरेत्यर्थः नवश्रमतनितप्रस्वेदसात्विकभावत्वापत्तिरिति वाच्यं प
रस्परानुरागवन्तातिशयत्वे सतातिविशेषणीयत्वात् अथ स्वेदस्य उदाहरणं पथे
ति सख्यानापिकोप्रतिवचनं हेकांते हेरमणि तव कुचयोः प्रान्तभागे स्वेदविंदवः प्र
स्वेदकराः एतन्ते शोभन्ते तत्रोत्पद्यन्ते दृष्यन्ते हर्षप्राप्तवता मदनेन कामनकुसम
दृष्टवः कुसमवर्षाः कृतादवः कृताः किमु रोमां वल्लक्ष्मणपतिविकारेति समुत्थः समुत्थः
उत्पाने उदमः उदाहरणं पथेति अत्रापि सखीनापिकोर्वावनेन वकुलं वकुलं पुष्पं न
स्यकोषात् मध्यान्तरोपेण निर्वृतः निर्गच्छन्तोपेपधुकरास्तेषां कुतितं भोजिगुणारव
त्वां कुंजभूमौ स्मितेन मंदहासेन सुभगः सुदरः एष नंदसचः श्रीकृष्णः कपोलपालि
कथं पुलकयति पुलकिंतां करोति तव सोदं पसारवलोकेन नंदसूनोः सात्विकभावात्

रामः

४३

परोमोद्गम इति भावः वस्तुतोपनापकं निष्ठत्वेन वार्यत्वात् सात्विकाभास इति ध्येयं स्व
रं भगं लक्षयति गद्गदत्वेति रसावेशविवक्षावस्था कालीनद्गदत्वबोधकतापोऽनु
कलीभूतेत्यर्थे तेन भयपतनितेन मित्रातिप्रसंगः पद्माभावत्वे सतीति सर्वलक्षणाया
त्रिनिवेशनाप्यंतेन तदतिरिक्तप्रयोक्तृत्वविनातिप्रसंग इत्यवधेयं उदाहरणं
पथेति संख्येति सखीवचनं चेत्तकोपात उक्तिः क्रियते कोपेन किंचिद्व्यते चेत्
अत्र नापि कथेति शेषः नो चेन्नपेति भ्रान्तिः स्यादिति नात्मनेपदं चित्यं स्वरभेदस्य व्या
क्तिः प्रकटना स्यात् तपावकोपासि व्यक्तिः स्यात्तदनापिकापोऽधोरात्वं भयमेतेति
रहस्यार्थः इति हेतोः पत्युः श्रीकृष्णस्य पुरः अग्रे राधामोने आधापकत्वातिष्ठति भाव
त्वे सतीत्यस्य कृत्यमाहः सत्यं नेति सूचकः अर्थसूचकः तत्र भावत्वाभावात् तस्यैवैषा
विशेषत्वस्वीकारेत्वरजस्योगकं पेनातिव्याप्तिरिति भावः ननु शरीरस्याप्यवयववित्त्वघटि

१३.
५४

तत्वातकारकं पेऽव्याप्तिरित्यत आह शरीरपरमिति मात्रपदमत्पावपवित्वव्यवच्छेदकं वेषां
पास्तकणरावपिसत्त्वादिति भावः वस्तुतोभावोपवेपथ्याः सर्वांगिरात्वान्तकेवलकर
कपस्पेवासंगतेरितिन केनापिशेष इति तत्त्वं आलिंगनेति आदिना उद्देशपरिग्रहः उदा
हराणं पथेति संखीप्रतिसखीवचनं हेसाखित्वकथप उरीजदामहेतोः ममवहोज
हारग्रथनार्थ एषः सासाकृतः परुपतिः श्रीकृष्णः वंपकानि वंपककुसमानिकथं
विनोतु राकीकरोतु पत पस्मान अस्प परुपतेः करतलेकंपप्रभवति तस्माच्चंपका
वेचपनपशकपिति भावः तथाच मन्त्रनिरेव मम स्मतिरेव नान्या मम सपत्नीजा
ता ममसौभाग्यदर्शनासहत्वरूपसमानधर्मवत्वान् एवंचनायिकाप्रेमगविता तपा
चस्वप्रेमोतिशायित्वमंजकतापेनायकसात्विकभाववर्णनं कृतमिति नाभासना
दोष इति हस्यं विकारेति भावकृतप्रेमगविता तपाचस्वप्रेमोतिशायित्वमंजकतापे

रामः
५४

नायकसात्विकभ्याववर्णनं कृतमिति नामासतादोषरतिरहस्यं विकारेति भावक
नचित्रविकारस्यार्थः तस्मान् प्रभवत्यत्रः प्रकृत इति नित्यस्यार्थः अन्यथा भावति
वेपरीत्यभावस्यार्थः उदाहरणं पथेति अमितसख्याः परस्परं वचनं कुक्कुटे क्राणं
धुंतिं कुर्वतिसति श्लिष्टयोः परस्परं गारुमातिगितवतो ह्येतयोः आननं मुखं दि
वाक्यैरविः तस्य करैः किरणैः आक्रान्तश्चासौ शशिश्च तद्वत् कानि आरधौ धनव
त् अत्र कानि पदं वैवर्ण्यं तस्य कर्म कानि परं प्रभातकालो व्यग्यः तस्मिन् वृत्ताते तत्सुखं
मगमयादुभयोर्मुखं वैवर्ण्यमिति मोहमपक्रोधशीततापश्रमाव्यग्यपारतिवस्तुनस्त
वस्तुव्यग्योदाहरणं ताद्यदीति विकारजनितं भावजनितं चित्रविकृतितनितं तेन नशा
काश्रुण्यपतिव्याप्तिरिति भावः उदाहरणं पथेति स्वचित्रं प्रतिग्राधिकाश्रुववनसख्या
संख्योप्रसुच्यते हेचित्र महंतः करणं दुःखं धारणं दुःखसमूहं विसृज्य मग्नित्यतेत्यर्थो

१.४.
४५

मिकावीपोतिभावः अत्र दुःखं पदं पर्याप्तं नुरागतं नित्यसंगमे सावावकं अपं मुहुरिः सुकंदः उ
पकंदं निकंदं उपागतः प्रात्यः इति कथयितुं वक्तुं पक्ष्मले वृत्तयस्माणा आपते दीर्घेऽस्ति
लीपस्यास्य स्यात्मा राणा अक्षोः नेत्रयोः न संवंधी नि अक्ष विदुः रश्मि वक्षसि ति प
तति यतानो वेत्सु अक्षोः भिद्यत्यने प्रलपलक्षणा माह शारीरत्वे सतीति शारीरधर्मत्वे
सतीत्यर्थः तस्य कृत्यमाह विशेषणादिति विशेषणात्वेन विवक्षणादित्यर्थः तेन शा
रीरत्वे सति चेष्टानिरोधश्चेष्टानिरोधत्वे सति शारीरत्वं वेति विनिगमना विरहा संभवः
निद्रादाविति सुषुप्त्यादावित्यर्थः आदिना मूर्च्छापरिग्रहः निद्रादेर्मनो धर्मत्वात् तानि
व्याप्तिरिति भावः ननु चेष्टारहितमनसोऽपि प्रलपत्वं स्यादित्यत आह तेन चेति प्रलप
स्य शारीरधर्मत्वेन हेतुना वेत्यर्थः अत्र लक्षणे मनस इति निःस्पर्शत्वे सति क्रियावत्त्वं
स्येव मनसो लक्षणात्वात् अतएव क्रियापदं विहाय चेष्टापदं निरोधं प्रति योऽपि न पारं

रामः
४५

एतथाक्रियानिरोधकाले मनसोऽपि प्रलपत्वं स्यादिति भावः पक्षानुनुवेषापासनो
धमेत्वा न तत्रिरोधरूपप्रलपोमानस एव न शारारत्यसंभवस्य तत्राह स्तभादपरति
तथा च वेष्टानमेनो धर्मेति प्रलपस्पशरीरधर्मत्वमेवेति नासंभवः अतएव मानसि
कक्रियानिरोधश्च निद्रादिरिति नातिव्याप्तिरिति भावः उक्तवसाद्वित्यदयो चेत्तः
संप्रतीमा लनं निद्रा क्लमश्च ममदादिना तं भासिमीलनाद्युसगात्रभंगादिकारणमि
ति प्रलपः सुखदुःखाभ्यां च वेष्टानानि राकृतिरिति तत्रैव निद्राः मित्रत्वेन प्रलपः प्रति
पादित इति तं शेषः उदाहरणं पथेति सखा प्रति सखा वचने एधपा वक्त्रं मुखे नोन
न नमित लज्जपानन प्रीकृतं न वशिः धुतं साकृतं न कं पितं अंगं नोन व्यावर्त्तितं
गरभावंत परावर्त्तितं वा सोऽपि वस्त्रमपि विधिपलं भवत्सतन आहृतं स्वस्थानेन स्या
पितं वा पुनः निषेधाक्षरं नेति नेति नोन निगदितं अपि पुनः विलोचनं समाहारेण

१. रि
४६

एकवचनमिति न्यायान्नेत्रपुगलं शोणं न विरचितं तरुकीकृतं किंतु केवलं क्रीडाक
पास्वत्तक्रीडाकलचाकानरं परवशं चेतः निजमनः श्रीकृष्णस्य आनने मुखे व्यापा
रितं तदेकाग्रनयान्त्वरणापनीकृतं मुखमेवैकाग्रनयान्त्वरणापनीकृतं मुखमेवैकाग्रनयान्त्वरणापनीकृतं
ननु चेत्तस्य व्यापारस्य परनिष्ठस्य पक्षो ग्यत्वात्सराधानिष्ठः सत्याकथमाज्ञापीति
चेत् सर्वो गच्छेन्नानिरोधस्यैवानुमापकत्वेन समाधिस्पृमनोत्तपश्चापमप्यनुमीय
तेव स्तनस्तु अत्र रंगसख्याः स्वसमीनिष्ठोऽतापदार्थानां प्रसक्तत्वात्कारो रसिकानुभ
वसिद्धः तर्कमते त्रिविधा लौकिक संनिकर्षस्वमाख्या संनिकर्षो रसिकमते स्वीक्रिय
ते तथा चोक्तं रसिकप्रियायां मुखेनेत्रवचनमार्गेः प्रकटीभवति मानसिकपदार्थः स ए
व भावो विज्ञेः स्वानुभवविषयीकृतो जपतीति अत्रैव मवधेयं सकला गच्छेत्तापो मनो
धीनत्वात्मनसिलीनेतस्यानिरोधोऽवर्तनीयसंनिधिः तथा च मनो धर्म एव प्रलयः स

रामः
४६

सएवराधाकर्त्रकहस्ताननाधारकचेतसोव्यापारीकरणात्वेनाध्यवसितः तथाव
प्रदर्शितप्रलयलक्षणोशरीरत्वेसतीतिविशेषणमसंभवाधापकमेवनिद्रादावनि
व्याप्तिरेव न नहिसामान्यनृश्रेष्ठानिरोधोनिद्रादिर्वाप्रलयोवाप्तवितुमर्हति येनेव।
लंक्षणसंकीर्णं किंतुपुरातनस्याख्यांतरनाडीभिन्नेवप्रमास्यदेवेतसः प्रवणपित्व
प्रलयः वेतसस्तत्रासंवेधोनिद्रेतिकनकाचलरजतावलपोरिवतपोमहदंतरं अ
तएवस्वयमेवसात्विकभावानां संकीर्णोराहरां कृतं चात्रविस्मृतं यथा भेदोचावि
दृशोर्जलंकुचनटेस्वेहः प्रकंपोधोपाद्रुर्गदतटवपुः पुलकिंतलीनं मनस्तिष्ठति आ
लस्यं नयनाश्रितं वराणपोः स्तम्भः समुत्तमनेन किरातयथेतितामधराणीपालोप
मालोकिता इत्यंजलीनं मनस्तिष्ठतीत्यनेन प्रलयेवप्रदर्शितत्वात्प्रलयो नशरीरधर्मः
किंतुमनीषमः तस्यशरीरधर्मत्वे शरीरधर्मसाहचर्यकथं नंतु नराज्ञाता विस्ति पत्तिपा

पासकत्वेन स्वीकृता सात्विकभावेति त्विद्यत्परबोधस्वरूपसात्विकभावेत्यर्थः सामा-
 नाधिकाराद्यदर्शनात् उत्तमाननमुद्रसहितपरबोधतन्मापारोकाधिकारणेन वार्य-
 त्वात् न चेति स्यादित्यनेनान्वितं सात्त्विकभावानुभावइतिसामान्यतोमानुभावइत्यर्थ-
 : पक्षाः सात्विकभावानुभावइत्यर्थः तस्यैव प्रकरणेन पूर्वमुपस्थितत्वात् स्यादिति न च
 वाच्यमित्यत्र हेतुमाह सतीति भावत्वस्याऽनुभावत्वव्याप्यत्वादिति भावः तथा अ-
 नुभावत्वे सति भावत्वस्य दृष्टत्वात् अतएव वीरसानुभावनिरूपणोत्साहपदतु-
 लकादयो विवक्षितानि स्युक्तं प्राक् तेषां अंगारूपादीनां तस्य भावस्य एतत् एते-
 षां शरीरवेषात्वं तदेव दर्शयति अंगे स्यादित्थं भाषां मंगारूपादिभेददर्शयति न भा-
 वेति विकारादेव सानुकूलचित्तविकारादेव तत्रिह तौ धिन्नविकारे निवृत्तौ रोगरोषादि-
 कृतचित्तविकारजन्यतन्मापानभावत्वं नानुभावत्वं नानुभावत्वं वा किं तदोषत्वमेवेत्यवधे

पंउदाहरणं पद्येति पार्वतीसखीनां वचनं मानं आधाय धृत्यारहसि एकं ने स्थिता
पाः तिष्ठत्याः अवलात्मजाया हेमावलकन्यायाः तं भामानकृतशिवलिंगनादिवि
लंवासहनश्रमतनितान् भासं भावदष्टास्मासुखः हसितमुखः महेशः महारैवः
अधुना के गिति माननिवृत्तिर्मविष्यतीति महेशस्पर्धातिशयोहास्येवानाभिव्यज्य
ते कं गुलीभिः सहनंगुलिवादनेः चटुधुनि चटुवर्धेनिकल्पवकारकृतवान्
छिक्तापतनं नृभासतावोत्तिष्ठंगुलिधोतरि सक्तैः वस्तुतस्तनायिकानापकपो
ः प्रथमानुरागे गितेषु गणितत्वादनुभाव एव नृभादिनं तु नवमः सात्विकभाव इति
त्यं व्यभिचारिभावात्तस्य निद्राकार्यमवतं भादिकमित्यपरे इति प्रीतिविवागीशभ
दावापविरचितं पारसतरंगिणी व्याख्यायां सिकं जन्मं चतुर्थं स्तरं नन्वल्पविष
यसात्विकभावस्य स्मरणोपेक्ष्य न हतपानिरूपणं समाप्य वद्वविषयव्यभिचारिभावनि

१. रि.

४८

स्वराणां प्रतिज्ञानां अथेति सात्विकभावनिरूपणां नंतरमित्यर्थः निरूप्यंतरिति वन्न
भावनिरूपणाविषया व्यभिचारिभावा इत्यर्थः प्राचां संमतिमाह नत्रभरति व्यभि
चारिभावनिरूपणे भरतमुनिवचनं प्रमाणमित्यर्थः योगार्थमाह इतस्ततरति सस
म्यातमित्यतस्तत्र नरसाभाववद्विषयः देशेषु अधिकरणेषु संचारित्वं वृत्तित्वं तथा
च नरसाभाववद्विषयं ननु यत्किंचिदसवद्विषयेन तत्र नरसाभाववद्विषयसंभवा
राह अनेकेति एकमित्रेति तत्रैकस्य चिद्वा व्यभिचारिणो रसद्वयनिष्ठत्वेऽपि न सतिः
ननु व्यभिचारिणो अनेकससमानाधिकरणात्वेन रसाधिकरणात्वा संभावश्च ह्यप्य
त्वा मतिरनेकससमानाधिकरणात्वं व्यभिचारित्वं अनेकत्वचात्र एकमित्रत्वं तथा
चैकसमात्रसमानाधिकरणात्वाभावो व्यभिचारिणः सिद्धो नरतिभावः तेषामपि रो
मावादीनामपि तेव रोमावादादप्यत्र एतेच निर्वहारादप्यत्र उपाधिभेदमादाय अवच्छे

एतः
४८

दकमेदंतिनिपामकं कृत्वा तथा च स्यापीभावतावच्छेदकं निर्वेदनिष्पृंसपर्यंतस्थापि
त्वं अभिचारीभावतावच्छेदकं च न त्रिष्टुमितस्तनो गामित्वमित्येवोपाधिद्वयं निपाम
कमिति भावः स्वावमानमं स्वावज्ञा किंतीवनेन त्याकारं बंधादिकृतावतपापि स्वा
वमाननसंभवाद्वाह संस्रिति संसारोऽसार एव किंत त्रवगानयेत्याकारकसंसारवि
पपकहेपत्वज्ञानं निर्वेदस्यार्थः तत्त्वज्ञानतत्त्वत्वाद्युपाधिविशिष्टस्पर्शांतरसंस्था
पित्वं के घलस्य व्यभिचारित्वमिति विवेकः तत्रेति पृथुतमुपपन्नं तस्य निर्वेदस्य स
र्थः आदिनाऽत्यविचारपरिग्रह विदेति करतलकपोलसंयोगेन खेदपुकाप्रानमि
त्यर्थः आदिना शिरोभूतनपरिग्रहः उदाहरणं पथेति मित्रप्रतिमित्रवचनं शोणी
कृतिः तत्पर्यटनं तस्याममंतात्परिसरणाऽप्रमापं प्रमंगं नु विदुषो पंडितानां वारा
पवारं कर्तुं अत्रवारपदेन विजिषुकथारूपतत्त्वग्रहणयोग्यं नतु तत्त्वबुभत्सुकथारूप

र.टि.
४८

रूपवाश्रयहरण तस्य तु तत्त्वज्ञानोपापत्तेनोपादेयत्वात् तत्त्वस्यैव हेतुत्वेन हेतुवस्तुपां प
रापांगरापितुं योग्यत्वात् तद्विद्या चतुर्दशविद्याः पुराणान्यापमीमांसा धर्मशास्त्रागमिश्चि
ताः वेदस्थानातिविद्यानां धर्मोपवचनतुर्दशोक्त्यः अतिताः पटिताः मानध्वसनहेत
वे माननाशननिमित्ते तेने नाना धराधीश्वराणां तानो धनिकाः परिचिता आवमान
पूर्वकं तत्तदधराधोश्वराण्यहेदीर्घकालं धनेषु पास्थितमिति भावः सरोजवस्तुदहनपनाः
कमलकांतनेत्रापास्त्रियोमुखे विश्लेषाप विषागदुःखमनुभविषुदपयः कृताः साकृत
मवलोकितः एतन्मोक्षसर्वकृतं परंतु कृतानेन कुवृद्धिनामया प्रयागनगरे दुःस्वाहा
तिपूर्वकसकलकामनातनकोनारायणो नागधनेन सेवितः अत्रैव माकृतं प्रयागं सावेका
मिकमिति वाक्यान् सकलं कामनातनकप्रयागे कामुकस्यैव प्रवृत्त्यावक्तुः कामुकत्वं प्रती
त्यासम्पत्तिनिर्वेदो न प्रतीतिपथमवतरति तथा च हारस्पनगारे स्यैव वक्तुं पुक्तमिति ग्ला

रामः
४८

त्रिलक्षपति निर्वलवेनि वलाभाव इत्यर्थः तस्य शरीरधर्मत्वादांतरधर्मतया लक्ष-
णमाह निस्सहनेति असत्यत्वमित्यर्थः विकृतात्मक आंतरधर्मेति यावत् हर्षाभा-
व इत्यपरे आतीति उद्देग इत्यर्थः रतीति पाटस्कप्रामादिकः वलाभावेऽसत्यतायां वन-
रतिरूपपते उद्देगस्तु जायते अवलं पाटेत्यापासेत्येकपदं समानन्यापासेत्यर्थः ।
अतएव प्रमभाभावेऽतस्य सामान्यत आयासतन्यत्वात् तनुसर्वविहाय पतिव्यवस्थे-
यमिति सर्वो गच्छेति निरोधे च स्थागलानि रत्रवक्तुं जावृटी निति चेत् तन कष्टकल्पनापत्तेः
सुधादप इति आदिना वेमनस्य परिग्रहः दृगभ्रमादप इति आदिना कं पादि परिग्रहः
उदाहरणं यथेति सर्वो प्रति सखी वचने पुनरीक्षणोपदेष्टुं यत्वं मां प्रति पुनरीक्षणं कु-
र्वीति व्याहर्तुं वक्तुं कंटादृहिः गिरौ धारणेन निस्तताः न निर्मेताः शेषः उर्वरितोपः आभू-
षविधिः पूर्वतु वनादिकं कृतं ततः उर्वरितोपः आलिंगनविधिः पद्मशेषः उपपुं कुवनादी-

१. रि.
५०

तः आश्लेषविधिः आलिंगनविधिरित्यर्थः शेष उपपुक्तेन रेपि चेति हेमवाक्यात् तं विधा-
तुं कर्तुं दोलनाः पिकोमलतपालतावत्परिणतशेर्द्धन्तोत्रना न उत्रतीकृतं किंतु प्रातः
प्रभानसमये तत्पञ्चिप्या अपास्पत्यकाहरोप्रीकृष्टे गच्छति सति चंद्राशुः रवितस्पयः
चंद्रातपः पञ्चविधपोषस्थितप्रचंडकिरणसमूहः तेन श्लिष्टः आपः अतएव क्लिष्टः क्ले-
शो प्राप्नोति कांगोमगः तद्विषयं गुणवत्कारुण्यासां तादृशो दृश्यः दृशो जानाः स्थिराश्च
तिपादेति निमित्तं प्रेक्षणं न हर्षं क्षपाति शयस्वरूपा ग्लानि रभिव्यस्यते शंकांतिरूपयति उ-
त्कटंति उत्कटैककोटिकेत्यर्थः अनिष्टेति ममानिष्टभावात् साकारकज्ञानविशेषेत्यर्थः
इष्टहानिरिति ममैव दृष्टं न स्यादित्यकारकज्ञानविशेषेत्यर्थः तथा चोत्कटैककोटिका
निष्टेष्टहानिविचारः शंकेनिलसुरार्थः उत्कटकोटिकेति ग्रहणात् ममानिष्टं न भावीत्या-
ममैव दृष्टं स्यात्तवा इत्याकारसंशयेनोति प्रसक्तिः अत्र शंकायां दुर्नयः दुष्टाचरण आदिना

रामः
५०

नामहन्तनंनिहापरिग्रहः उदाहरणं पथेति सखीप्रतिसखीवचनं ऐने गुरुतमाग
हिरणः विन्नविलोचनाः विन्नस्यसर्वप्रत्यक्षतः पश्यन्ति स्वलाः उषाः तिकाग्रवदोषोमेषां
तेतादृशाः अस्मन्निहावचनानिसहातेषां तिकाग्रेनरीनृत्यते इति भावः पौरः पुरचांसि
नः क्रुवचः परुषवचनाः निर्निमित्तं पराभिशापरापिन इति भावः किलहरणाः प्रवचप
शसः प्रपंचः परवचन प्रपंचो विप्रलंभन इति हैमवाक्यान् तन्निमित्तं पशोपेक्षां तेतादृशा
ः अतिपरवचनचेतुरा इति पावन प्रपंचवपुस इति पाटे प्रपंचो विप्रलंभनं पेषु तेतादृशाव
पसः सक्पः सत्वापो विप्रलंभनैककर्तार इति भावः श्वश्रूः प्रतिमाता चतुश्रवास
पिणी दृष्टौ वसर्वज्ञात्वादृशताति भावः किं स्यात् कृतं संकेते कृतं तेन मिलनं कथं स्यात्
मिलिते वा कथं भविष्यति तदभावे च विरहता ने किं स्यात् कथं विरहो गोप्य इत्यनर्थं स्यात्
एस्पवीतं कारणं असकृत् वांवास्वामनपना सुंदरतेना संविं सविचार्य उपापादर्शनेह

र.टी
५९

हर्षसपेणानिश्चस्पनिश्चासंकृत्वावक्षोरुहिवक्षोतपुगलस्थलेवक्षसि किंशुकानाप
लासकुसमानाहाममालान्यस्पतिस्थापयतितापहरणोद्यपेतिभावः पद्मसुरन
गोपनेपंनार्थिका किंस्यात् सुरतप्रकाशेकिंभविष्यतीतिअनर्थवोजंविचार्यनख
क्षतगोपनार्थेपलासकुसमहामपरिधानंसाजात्यातअतरवेतरकुसममाला
नविवक्षितेतिभावः इदंत्ववधेयं संचित्यपदार्थविन्यस्पतिपदार्थेपारव्यवहितयो
र्वोपेणसामानाधिकरणंप्रतीयतेइति सर्वज्ञतो न नत्रविन्यस्पतिपदार्थस्तुवि
न्यासानुकूलकृतिमत्वंतदन्वपिमेवाव्यवहितपूर्वकालीनसंचितनकर्तृत्वेस्पसं
चित्यपदार्थस्यान्वयः तथावअव्यवहितपूर्वकालीनसंचितनकर्तृभिन्नापलासकु
समहामकर्मकवक्षःस्थलाधिकरणकविन्यासानुकूलकृतिमतीवापनयनेतिशो

राम.
५९

हृवोधः कर्त्तृविशेष्यकबोधमतेः क्रियाविशेष्यकबोधमते तु वक्षः स्थलाधिक
रणाकापलासकुसमहापकर्मिकावामनपनाकर्त्तृकाविशेष्यसक्रियेत्येवं बोधा
कारेपि अमवहितपूर्वकालात्तसेचित्तनकर्त्तृत्वस्य मुख्यविशेष्यस्य निपदार्थं क्रिया
यां अयोग्यत्वादेव नान्वयः वामनपनाकर्त्तृकेति समस्तभोगैकदेशरूपस्य मनप
नापदार्थे समस्तताभगमयेन नान्वयः स विशेषणो वृत्तिर्न वृत्तस्याविशेषणायो
गेनेति वार्त्तिकान् विच्छिदान्वये तु वाक्यभेदापत्तिः अतएव भुत्कारेव नो वृत्तता
त्यादि स्थले अमवहितपूर्वकालिकभोजनकर्त्तृभिन्नो वृत्तनानुकूलकृतिमान् देव
तस्याकारकरावबोधो वै पाकारोऽपि स्वाकार्यः इतरथा देवदेवत्वेन केनैकावृत्तनैक्रि
येति मुख्यविशेष्यक्रियाविहाया अमवहितपूर्वकालिकभोजनकर्त्तृत्वरूपविशेषण
स्य नैकदेशे देवदेवत्वेऽन्वयः विशेषणस्याविशेष्यान्वयित्वे सति सत्त्वरूपत्वेन स्वरूपम

र.टि.
५२

मंगापत्तेरित्यन्यत्रविस्तरः अस्योत्तरपति परोति परोत्कर्षस्यासहनं परस्परानिवृ
भवतु इत्याकारकतत्साधनेनैवत्यर्थः तत्रनस्या अस्यपाया उदाहरणं पथेति पा
वती सत्यापमुक्तिः सपा प्रियपाऽपिनवासापत्रेतादृशोहराशिरसितुषारभा
नोऽष्टद्वयकापअसापिकलापिवसति इति अस्यपयेवभवानी प्रतिभवनंगहग
हे प्रतिभधं पवीते विधुं नुरहस्पमन्तिराद्रुस्वरूपलिरवति ननु वलवति हरिशिरस्या
श्रितापाश्चद्रकलापाः भवान्या प्रतिभवन प्रतिपर्वतं लिखितापि नुराद्रुमन्तिनैकि
मप्यनिवृत्तं कर्तुं समर्था स्यान्त आश्रयस्यवलवत्वे आश्रितं न कोप्युपहोसुं श्रुपादि
तिन्यापारितिचेत् मेवं पतोहरशिरमिवद्रकलादर्शनामिद्व्यक्तास्यपाभवान्यामुद्य
भावोऽभिव्यत्यते तेन न कोपिरोषः वस्तुनस्त्य प्रतिभवनं प्रतिपर्वतं विधुं नुरहस्पमन्ति
लिखनेन मुत्पन्नया भवान्यामुद्यभाववाभिव्यत्यते तत्रचास्यपाया अगतेयाप्रती

रामः
५२

नोत्पानासपाध्वनं न भवानी विषया लं च नापां कवि नौ गुणा भूतत्वाच्च पर्वद्विहर शिर
सिमपावासो न लब्धः एवंचतुष्टयकलावसतोति मुख्यतयाः सपेवाभिव्यस्यते उत्तराभवेन
हनुभावेनाभिव्यक्तेन क्रोधेन विवेकविस्मया प्रतिभवतं प्रतिपर्वते विधुं नरम त्रिनि
ल्लित्वनेन दोषापेक्षपरे महेन संपति हर्षेति प्रसन्नताख्याचेन सोविकासो वक्ष्येत्यर्थः
यद्वा दृष्ट्यामीत्यनुभवसिद्धो हर्षेत्वरूपो जातिविशेषस्तद्वा न हर्षेत्यर्थः अत्रोपा
धिरूपस्तद्वा न्चेत्यपरे उत्कर्षे लक्ष्यपवि दुःखेति दुःखाविषयक इत्यर्थः नत्र महे नत्र
हर्षे नत्विति जातिविशेष इति उत्कृष्टत्वमित्यर्थः नत्र हर्षे अत्र महे च स्वरूपमेवात्र ह
र्षेत्त्वोत्कृष्टत्वस्वरूपा मेवात्र पदामनः प्रसारत्वमनोमोहत्वरूपोपाधिमेवात्र नत्र हर्षे
अत्र महे तः पूर्वोक्ताः वीररतिवीरसंचारिणि महेत्यर्थः अनुभावकारतिशेषः सामान्ये
व वीरारो संचारिणि महेव अनुभावकारतिशेषः उदाहरणं पथेति प्रधुपकवीनां परम्प

१.टी

५३

रमुक्तिरिपं असौ रसना रसनेद्रिपं स्वयं मधुमधोरसपति आखारपति अस्माकमितरेन्द्रि
पाराणं जनुः जन्मानर्थकं अर्थे इति हेतोः नत्रमधुनि समस्तरसनातिरिक्तं सकलेन्द्रिपं प्रति
विदस्म मधुमध्यपतिननक्षापायाः मिषेणम्यातेन मज्जति पतति तेनेन्द्रिपाराणं सर्वोगीणा
स्वांरस्तेनचनपनधरणेनवचस्वलनंगतिशेषित्यसंमोहरूपानिद्राचामिच्यते अमलरू
पति आपासेति सर्वांगकरणककार्पाक्षमनानुकूलपरामभवश्वेष्टानाशइत्यर्थः परामव
स्तिरस्कारेनाशेचेतिहेमकोशात् तस्येति अमस्येत्यर्थः इत्यर्थे परस्परं रमणार्थं गात्यारप
इति आदिना आलिंगनादिपरिग्रहः विभावा इति पूर्वगान्वयः स्वेदादयः आदिनासेमावादि
परिग्रहः उदाहरणं पथेति लक्ष्मणं प्रति सुमंत्रवाक्यं परस्परं वनवासिनां वचनं वासं ससि
द्धः रामचंद्रः सह साद्वैनिर्गतायाः चलितायाः स्वेदां बुभिः प्रस्वेदनलकरौः सम्पकसिक्तेः आर्द्रा
कृतेपयोधरेकुचेद्वपेपस्यास्तथाभूतायाः मिथिलादेशे इति लक्ष्मणवामेथिलो ननकः कलिगायु

रामः
५३

धनीतिवत् तस्यात्मनापा पुआः सीतापाः अशेषान् अमान् अपांगपातैः सकटाद्भवोति
तैः प्रिथ्वीचकारः दूरीवकारः अत्रपद्यिप्रमस्पवाव्यतपाभावाध्वनिविलोपयसंभूत
थारा मालवनापा सीतारतो अमस्यांगतपागुणाभनव्यंग्यताप्रसंगश्च तथापिराकेरा
साद्वसीतानिर्गमनविभावितः प्रस्वेदजलकरोरनुभावित इति विभावानुभावामिदं क्रः अ
मः अमपरेनानुकरणविषयीक्रियत इति न प्रथमदोषः द्वितीयेरामालवनापांसीतारतो अ
तोनांगतपाप्रतीपतेसहगमनाभावेपि अमप्रतीतिप्रसंगान् किंतुरामविषयकरसुक्त
वेरासहगमनेवेरातिशयेन जातो वर्णयतपामुख्यएव अमः प्रतीपत इति तकाविद् इतिः
आलस्यलक्ष्यपति उत्थानेति देहस्योर्द्धाकाशसंयोगो करणमित्यर्थः अत्रोत्थानेनोपेयी
सपिविवक्षणापतेनपंगोनव्यभिचारः वस्तुनस्तु सर्वद्विषदो यत्पमुत्थानपदेनलक्ष्यते ग
र्भादप इति आदिनाभारधारणादिपरिग्रहः अमकार्येवेदं अत्र एव अमानंतरमुद्देशोस्ये

र.टी
५४

निजसांकर्ये क्रियाकृतं तर्प क्रियाऽसामर्थ्ये तदाह पश्यत्यादिना नेत्रमुद्रणारिपरिग्रहः उदाह
रणं यथेति पार्वतीसखीनां परस्परमुक्तिरिपंगिरेः सुतापार्वती स्तनद्वयपङ्क्तिं स्तनयोः कु
वपोहास्ततां हं रंतं गच्छंतं हरं सदाशिवं करणोद्वेगं प्रतिवदन्तां वत् प्रथमं निश्चयेन वा नशशा
क न समर्थो बभूव कुतः स्यात्कासापां हेतुभूते विशेषणमाह गर्भे वेतोति तज्जनितस्वेदरा
तस्य मिति भावः किंतु विहस्य हसित्वा दृग्वलं दृगभंगी कानरपांचकारकातरभावंप्रापितेति
भावः हेन्येन सपति दुरवस्थेति विद्यन्ति तस्य रेह संस्था विशेष इत्यर्थः नन्वेतादृशवस्था सचितं
हेन्येन तु नरे वेत्स्यत आह दुःखेति अतिरेकः आधिकं मतांतामाह अतो ज्वल्यं अक्षय्यं
तद्वपति तदसदिति वहिर्विषयत्वेन शारीरत्वेन पथाश्रिते वास्य विषयस्यानुभावकत्वे च
रस्योपितत्प्रसंगः स्यात् तदनुभावकत्वात् हेन्यानुभावकत्वात् अस्पृश्यस्य आदिना अत्र
धिपरिग्रहः अनुभाव इति आदिना नो ज्वल्यं परिग्रह इव मनसो स्नानावस्था वेतनदा न्यमे

रामः
५४

भवेत्यवधेयं उदाहरणं पथेति तातवराणामृतं सखीप्रतिसखीवासं अंसे स्कंधे कुंतेन मा-
लिका कवरीभारः स्तनतटे स्तनयोः प्रातभागे नेत्राभसो नेत्राभ्रणानिम्नगा नदीतेः नाभ्र-
राणवद्गताधनने माघनमदीमन्मथः करपः सएवकुंजरः पद्मा माघनचासोममन्मथ
कुंजरश्चेति समासः सविशेषराणां नृत्तिर्नृत्तस्य विशेषराणां पागोनेति वाङ्मिकात्
सचासाविंशश्च यद्वा कुंजराणामिंद्रः कुंजरेंद्रः मन्मथएवकुंजरेंद्रः माघनचासोम
मथं कुंजरेंद्रश्चेति तत्पुरुषगर्भः कर्मधारयः वार्तिकं तु अधिकरात् तत्पुरुषादिस्य
लेवरिनाथे सद्धस्तरात्मातंगेत्पुदाहरणान् वस्तुतस्तुपदार्थः पदार्थे नैवान्वेति नत्वे
करेशोऽस्याथ एव वार्तिकस्येत्युत्सर्गएवाप्येतेन कचिदेकदेशान्वयपरवीकारेपिनह
तिः ननु विशेषराणां विशेष्यराणवद्गलमिति सूत्रे विशेषराणामस्य तेऽस्येतावन्तैद समास
वलादेवार्थविशेष्यग्रहणे सिद्धेः न्यतरपदवैपथ्यापत्त्या विशेषराणां तावच्छेदकविशेष्यता

नावच्छेदकयोर्मन्त्रिचार एव कर्मधारय इति तापतेतत्कथं माद्यन्मन्मथेसादौ कर्मधार
 यः परस्परव्याभिचाराभावात् विशेष्यतावच्छेदकस्य मन्मथत्वस्याभाववन्निमित्तमाद्य
 त्वस्य सत्त्वपि माद्यत्वाभाववन्निमित्तमन्मथत्वस्याभावात् सर्वदा माद्यत्रेव मन्मथः प्रभव
 ति अन्यथा तत्कार्यस्य देहाननुसंधानस्य परानोरमणावस्थायामसंभवापत्तेः अत्र केवि
 त्तापकवशादिशेष्यतावच्छेदकव्याभिचार एव कर्मधारयाभिधानात् नैवेवं तत्तत्कस्य
 रस्यादावपि स्यात्तत्र वृद्धलग्रहणो नैव समासनिषेधान् अत्रावृत्तिकारैरपि वृत्तः शि
 शुपेत्तेव प्रसूराहरणं न च विशेषणस्य पूर्वनिपातविधापकसूत्रेणोक्तं शप्रयो
 गवारणो विशेष्येण वृद्धलं मिति सूत्रेऽन्यतरपदवैयर्थ्ये तदवस्थमिति वाच्यं विशेषणवि
 शेष्यभावस्य कामचारत्वेन वृत्तपरस्यापि विशेषणत्वसंभावान् नैवेवं विशेषणभावस्य
 कामचारत्वे उत्पलनीलमिति प्रयोगायतिः तादृशप्रयोगो उत्पलस्य विशिष्टताववस्था

पां प्रामाणिकैरिष्टापत्तेः स्वीकारात् अतएव चंद्रमुखमुखचंद्रपरपोः साधुत्वं पशुलोक
प्रसिद्धमेव विशेषणं तद्वाचकं परमेव सत्त्वे विशेषणपरमिति लोकपरस्य पावदेशादिक
त्यग्रासात् केचित्तविशेष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वेनैव विशेषण
त्वादुत्पलनोलनीयलोत्पलपौरापिसाधुत्वं नैवेवं हस्तशिंशुपादिप्रयोगस्य त्रिंशेषण
पूर्वनिपातनैव वारणसत्त्वेन परपरपथ्यमिति वाच्यं वदुलग्रहणं नैव क्वचिन्नित्यसमा
सः कृष्णसर्पेत्योहितशालिः क्वचिन्न एव मोक्षामरग्नः व्यासः पराशर्यादय निष्ठप्रयोग
वारणोदृष्टत्वादित्याहुः पञ्चोक्तं शब्दकोस्तमेरुयसतेन मिति तावद्वत्वं संतेत्युक्तं अप
धानमुपसर्तनमिति तद्विहनातिमुखाशब्दोः सत्रिपाते गुणारावविशेषणं तस्य इत्यप
रिच्छेदद्वारेव क्रियानिवर्तकत्वात् श्रोतव्यवहारोप्येवं श्वेतं छागमालमेतेति चोदनायाश्च
तच्छागालाभैरुसद्यगमालभ्यते न तु श्वेतमपि पश्वंतरक्रियातात्पार्युपनिपातएव

१. टी

५६

वमेव तेन नीलोत्पलं पाचकब्राह्मण इति व्यवस्थित एव पत्रनुगुणशब्दयोः क्रिपाशब्दयो
 गुणक्रिपाशब्दयोर्वीसंविपातस्तत्रानिपम एव वक्तुं कुल्लः कुल्लैव ज्ञपाचकपाचके
 : पाचकैव ज्ञ इति शिशुपाहस इत्यत्र तु शिशुपात्वस्य व्याप्यत्वाद् द्वैतत्वस्य व्यापकत्वा
 द्विशेषणविशेष्यभावमवस्थास्पष्टेवेति तदसत्पत्साक्षात्क्रियान्वयितप्रधानं पत्स
 रपरपाक्रियान्वयितप्रधानं एतावनैव श्रोतमवहारनिर्वोहे विशेषणविशेष्यभाव
 कामचारस्पद्वोरत्वात् नीलोत्पलंतिष्ठति उत्पलनीलंतिष्ठतीत्याहोसाक्षान् क्रियान्व
 यित्वस्य कदाचिन्नीलेकदाचिदुत्पले संभवाद् द्विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारद्वयत्पलनी
 लं नीलोत्पलंमिति प्रयोगः साधुरेव एवं पाचकब्राह्मण इत्यादिदृष्टं पक्षोक्तं शिशुपात्व
 स्पष्टसंभावनेकत्वाद् द्विशुपाविशेषणमेवेति तदपि न विशेषणविशेष्यभावस्य कथं भवा
 रत्वेन व्यवस्थापोगात् अन्यथा प्रपेयः पदार्थ इत्यत्र विशेषणविशेष्यभावाभावापत्तिरिति

राम.
५६

रितिदिक् तथाचमाघनचासोकुंजरेइश्चेतिसुषूपपघनेसमासः तस्यदर्शनप्राप्ते रंताये
मनःविलेपः किंचान्यत्किंचास्यं विरहानलेनविपोगापिनासंरसोन्मुखीकरणात्वंकं
दंर्षमानेअधिकत्वात्पमानंवपुःकलेवरंसततोःसुतनुसंवंधिचेतत्सर्वभवपुपानु
गैःकपोलःपांडिप्रकेतवेत पीतनामिषेणफेनोच्चपं फेनयहंमुंचतिस्यजति गैरेति
पारेतुवपुःकर्तृकंकपोलाधारकंफेनपुंजमावनंबोधयं वस्तुतस्तंगडरतिसत्यस्यंत
एवसाधुनंप्रथमांतःगैरस्यफेनोच्चपमोचतेनिमिन्नाभावान् वपुषस्तुतन्मावनेसंद
त्यमानत्वस्यैवतिमिन्नस्यकपना अतएवावावकानिप्रज्वलितरुधंफेनोच्चपमुंचतीत्य
वधेपं ननुत्ताहिनिदैत्यपोर्नबैलसणपं नवविभावानुभावमेहाभेदःलानिभावेरत्यापास
तदुत्तुधादपोविभावाःअंगशेषित्यदभ्रमणारयाःनुभावाःदैत्यभावेविरहहारिद्याहपो
विभावाःकापत्केशस्तुसीडाहपोऽनुभावा इतिवाच्यं दैत्यभावेरत्यासादीनामंगशेषित्या

१.८१

५७

त्यादीनांचो भवेवाधकाभावादिनिचेतमेवं अणुरवि विशेषो ध्यवसायकर इति न्यायान्
 देवस्य विरह तन्मत्वेन त्यापास तन्मत्वाभावात् तन्निर्वलता खरूपग्लानिं दुःखस्या स्वरूप
 देवयोः स्वरूपभेदादविभेदः स्फुटः अनयवसाहित्यदर्पणे त्यापास मनस्तापस्तु सिद्धो
 सादिसंभवः लानिनिः प्राणानां कंयकाश्यानुत्साहनादि कृत रोगं त्यारे नो जस्य देव्ये मालिन
 तादिकृदिति ग्लानिदेव्यस्येः स्पष्टं भेदो वर्णित इत्यास्तां तावत् चिंता लक्ष्यति चिंतेति चिन्ते
 काग्रता एकस्मिन् विषये चिन्तस्य प्रवृत्तापितत्वं इष्टेति प्रभृतिपदेन इष्टं प्राप्नुयापपरिग्रह
 : प्रमेष्टं कथं स्यादिति तस्मात्पुपापचिंता दर्शनात् अनुभावादि आदिना तं भागमदेनादि
 परिग्रहः उदाहरणं यथेति पार्वतीप्रतिसंख्या क्रैरिपं हेतोलराजतनये पर्वतराजपुत्रिगौरि
 किं नाम निश्चयेन शंभुध्यापसि शंभुविषयक ध्यानवती भवसि वपंजानीमहे तात मे सुमि
 : त्वं तमेव ध्यापसीति कथं तात मित्या कांशायामाह तस्यैवेति शंभोरेवेत्यर्थः अक्षितस्त

रामः

५७

नपादिवनेत्रामेरिवननोरेहेतापः हर्दौहः समुत्पलति समुत्पलते तवतनोहरनेत्रां ज्ञेय
एवापेहाह इति मन्वे अतएवाहो नपनपोरश्रुमिषेण वहिर्गंगा नरेगावलिर्गच्छति निस्स
रति पंरिस्त्रः सकलागपादुतापाः कपटेन आतेने चंद्रकलिकाकोतिः हरशिरसि स्थि
तवंद्रकलापाः कोतिः रूपे समुत्पलते वहिर्भासते अत्रहरनेत्राग्रिजन्पत्वनोत्प्रेरितेन
तापेनानुभावनापोभिव्यज्यते तेनानुभावस्पर्शवाच्यतादोषः तोहंलखपतिः वैचि
त्यमिति कवेति कर्त्तव्या कर्त्तव्याननुसंधानमित्यर्थः तस्यविभावानाह भोतीति भोतेः
भयस्य आवेगः आसमंतात्प्रसारः भयमाप्राप्यमारात्वमिति पावते अनुचिंतन उत्कं
टं भवविंता आदिना न तेन तारनादिपरिग्रहः अनुभावात्ताह संभरति स्रद्धतप्रागस्याव
स्थितिरित्यर्थः आदिना तापमूर्च्छनादिपरिग्रहः एतत्पाटे मूलग्रंथग्रहीतपरिग्रहः उदाह
रणं पथेति अंतः मध्ये स्मेराप्रफुल्लिवासौ सुवर्णकेतकिञ्चनस्याः दलद्रोणपः दलानि तेषां

१.८१.

५८

पांयुनिसस्योद्गोहिगां।ति।स्कारिणीकेतहंकदलेतिपाटेअंतःमध्येस्मेरारिगप्रफुल्लानिव
 तानिकेतकदलानिवनेषोद्गोहिगा।मध्यभागइत्यर्थःअथवाअंतःहृदयेस्मेरविकासभाव
 प्राप्तेतिविशेष्यलक्ष्मीपदेनैवसहान्वयःसंस्पृग्धत्तुदपंप्राप्तोपःइदुःचंद्रःतद्वद्वदंतपस्यास्वा
 हांरुधेःडुग्धाधेरुस्थितोप्रकटांलक्ष्मीरमावोऽमरांभुशिवःस्तंभशान्तेराकुलःस्तध्वांगःस
 व्याकुलोत्तानःअत्रस्तंभशान्तेरितिस्तंभाधिकंविवाहितंननुशान्तंस्तंभाइतिवैपथ्यात्तन्वमु
 त्थार्थवाधःअथान्तरसंक्रमितवाच्यधनेरंगीकारात् शान्तमखःइदुःकनैवैकार्पेयमयानीदि
 पातिपस्येतिनथाज्ञातःसन्सोपिसएवअज्ञानंभुजंगस्यवासुकेःअमृतमंथनाद्येगहीत
 स्यपाशयतनंपाशाकारतयावधनंयेननादशस्त्रिलोकीपतिरिंदोतातःपद्मसोपिपुष्पमे
 रेषुमुख्यत्वेनप्रसिद्धवरोविस्मुरपिरमेपावराणीयत्वेनपूर्वोत्तरागविषयीभूतत्वेनप्रसिद्धोवा
 त्रिलोकीपतिःलोकेश्वरःत्रिलोकीतिस्त्रीलिंगनिर्देशस्तत्रिलोकस्थिततरुणीनांपत्रिभवत

रामः

५८

तपो गपता वच्छेदकधर्मावच्छिन्नोपभगवानित्यर्थमंतकः तथा च त्रिलोक्यावरणश्चेत्त्रिलोकस्य
रमयास्वपतिर्वैरागी यरोवेत्यत्र किं वाच्यमित्यर्थे स्यापपर्थो मंतकः संभगवानतातं भुजं
पाशायननं पेनतारणे जातः रमासौ रये मग्रमानसेन भगवता मोहोदेकेतरमापरिवा
रकृतविवाहतिमित्तमुजगपाशायननं पेनतारणेषु जातः रमासौ रये मग्रमानसेन भग
वता मोहोदेके रूप आचारो न ज्ञात इति भावः नागपाश इति विवाहे देवा स्याचारो लोकानां
प्रसिद्धः अज्ञानमुजगपाशायनन इति पारितु अज्ञानात् भुजगपाशायननं पश्येत्पज्ञान
कार्यो सत्तावर्णकृत इत्यर्थो पथा कथं विदुः कथं स्मृतिं संपत्तिं सत्कारेति भावना
रमासंस्कारेत्यर्थः अतएवात्मतन्निर्भुवत न्योतानत न्योवा स्मृतिजनकता वच्छेदकज्ञानि
माननित्यरूपेति तार्किकाः संस्कारध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानपरं अतएवाक्रमं भद्रा
चापैः तस्य क्वचित्समानप्रकारकस्मृतिः क्वचिद्विरोधिज्ञानं क्वचिन्मदः क्वचिन्नात्रुः एवं का

र. गी.
५६

कालश्च नाशकः तस्यात्मनः संपोगोः समवापिकारणं एवाभ्यासादप्रत्यपाभ्यां
रतरुत्पद्यते सादृश्यदर्शमादृष्टविंशत्यन्यतमसहकृतः स्मृतिहेतुः नवान्ती द्विपसंस्का
रेमानाभावः स्मृतिस्त्वनुभवधसंस्कारकानुभवादेवोत्पद्यत इति वाच्यं अनुभवस्य का
रणीभूताभावप्रतिपोगित्वेन स्मृतिप्रतिबंधः कत्वापत्तेरिति प्राच्यः अपरे तु कारणीभूता
भावप्रतिपोगित्वेन प्रतिबंधकत्वं रंदाभावस्य कारणीभूतस्वाभावात्मकादृष्टप्रतिपोगि
त्वेन घटप्रतिबंधकत्वापत्तेः किंतु रंदात्वेन प्रत्रकारणत्वं तत्र तस्य प्रतिबंधकत्वं रंदाभावाभा
वत्वेन तु घटकारणता गौरवात् रंदागभावधसादृषिघाटापत्तेः किंतु रंदात्वेन एव
स्मृतौ नानुभवाभावत्वेन हेतुता अनुभवात्पताभावेनापि स्मरणपत्तेः किंतु धंसत्वेनेति
नानुभवस्य प्रतिबंधकत्वं नवानुभवेधसंस्कारणत्वे सर्वसंस्मरणपत्तिः उद्बोधकस्य
फलैकोनैपत्वेन तादापिसमानत्वात् नच पत्राधिकायादृष्टादृष्टाने सति प्रोक्तं

रामः
५६

स्मरणादस्मरणान्तराधिकाज्ञानत्वेनेव श्रीकृष्णस्मरणोकारणताकल्पनेलाघवं पञ्चा
तश्रीकृष्णज्ञानेसतिनराधिकास्मरणान्तराश्रीकृष्णस्मरणान्तरातस्यसंस्कारस्यनाश
त्रस्मृतिःभवन्मतेदृशाराधिकाज्ञानानादृशसुश्रीकृष्णस्मरणेषुनद्वयत्वेनहेतुत्वे
दृशकर्तृकारणभावकल्पनेगोप्यमितिवाच्यंएतावानास्यलविशेषेसंस्कारसिद्धावा
पिसर्वत्रतस्यासिद्धेःकिंचसंस्कारस्यस्वधर्मसंस्कारोऽनुभवस्यसंस्कारनाशेस्मृतेष्वका
रणत्वस्यचसंस्कारप्रतिसंस्कारस्यप्रतिवधकानापांअनंतसंस्कारदेश्वकल्पनापेक्ष
पाराधिकाज्ञानेद्येवश्रीकृष्णस्मरणजनकतावच्छेदकधर्मस्यैकल्पनापात्रवितपादिसा
त्तांतावत्प्रत्यभिज्ञायाःपृथगभावत्वमाशङ्कानिराकरोतिप्रत्यभिज्ञेति सौर्यमुक्तंज्ञानमि
त्यर्थःस्मरणोति सश्रीकृष्णस्मरणकारकज्ञानमित्यर्थःअत्रेदंविषयं संस्कारतत्त्वत्वेनस्मरसा
त्वेवसंग्रहःनप्रत्यभिज्ञायाःतत्राशमात्रसंस्कारजन्यत्वस्योपपत्तीणत्वात् तत्रोपरकस्य

ससाक्षात्कारस्यैव मत्कृत्या धापकत्वात् पथामत्कृतोदाहरणं सम्पक्कस्मत्तोपि रहसि
 प्रविभावितोपि प्राणेश्वरो न ह रितापहरो बभूव प्रातःसविश्वसुखसागरनागरोपे संदृष्ट
 वदृष्टपेक्षिणो कौरोति अत्र स्मरणवेद्यपातस्याप्रत्यक्षतं फलवत्तरापमिति पृथग्भा
 वत्वेमेव वक्तुमर्हम् तथा च संस्कारजन्यत्वेन तदुपसंग्रहेन विविदिमहे किंतु प्रत्यभिज्ञाया
 पृथग्भावत्वाभावरस्य न विस्तरः संस्कारेति आदिना संवधिदर्शनादेः परिग्रहः अनु
 भाव इति आदिनोद्भावलोकेनादयो ग्राह्याः प्रत्यभिज्ञेति प्रत्यभिज्ञोदाहरणमित्यर्थः का
 लिंदी सरसरति यमुनासरो वराहस्यर्थः समेत्य समागत्य न भसः मगनस्ये क्रोडसमीपेप
 तव क्रदं क्रवक्रवाकमिथुनं परिक्रोडति खिलति नदिं सुधाकरकलो वदकलो आक्रम्य क्र
 मित्वा तत्तरोभाजित्वेति पावतविस्फूर्तति शोभते अथवा कालोदी सरसः समेत्य तत्तिसमा
 गत्य पतव क्रवाकमिथुनं परिक्रोडति तदिदं न भसः क्रोडे गगनसमीपवर्तिनी सुधाकर

कलोऽक्रम्यशोभाक्रमणं कलाविस्फूर्तेन कालिंघाऽनभः साम्पतीरस्य तत्सामीप्यसाम्यं
चक्रपुगलस्य चंद्रकलासाम्यमित्याशयः चंद्रोपि स्मरः कामः तस्य चापे धनुः तस्य चापलं
चपलता तच्च मत्कारं तद्गतिमवलंबते तेनार्द्धचंद्रे स्यात्तु गमनसमयोऽभिव्यज्यते ते
न प्रातः कालोऽभिव्यक्तो भवति तेन पथ्या एव विपुलस्य चक्रवाकपुगलस्य परपारा
दागत्पमित्तापः तथा करं वक्तुं ते कृतसंकेतेन श्राद्धेन प्रातर्धनं नापि मित्तापो भवि
ष्यतीति हाहाभिप्रायेण राधायाः करं वक्तुं तपरिभ्रमणमाह तस्मादिति तस्मादि
ति तस्माद्वैतोरित्यर्थः सैवेयं राधा परात्रोपि विवोगं प्राप्ता सैवेयं राधा करं वक्तुं कु
त हरेकदेववनमध्ये परिभ्राम्यति प्रियागमनाशया समं ता तन्मरणं कारोतीति संख
प्रतिसखो वचनं अत्र पूर्वमनुभूतस्य चक्रवाकादेरुत्तरोत्तरानुभवीकरणं प्रत्यभि
होति सैव च मत्कृतिविश्रान्तिधाम तपाप्रतीपते स्म सुहृदहरणमाह स्मृतिरिति वदं वावुते

१. टि.
६९

राधिका मुखारविरेल योदष्टिर्पेस्मिन्नतस्मिन्तेनेन मंदहासेन किं मीरितं विकसितं आननं
मुखं स्मरामि मद्द्विषयकावतं सांसां यो ग्य संवधानं तु संधानं पश्यती राधा हसितवती ति भा
वः पदा अंसमले राधिका स्कंधाधोभागे षण्कुं विनार्षनाथे वक्त्रे कृता दष्टिर्पेस्मिन्कर्मणि
पथा भवति तथा मपि अवतं संवृद्धिं सतीत्यन्वयः अत्र स्मरामोत्पन्नेनाभि व्यक्तं विलसता वि
षयता शालिपदाधिकायाः स्वरूपसौंदर्यं स्मरणां स एव स्मृतिरिति भावः द्वितीयपक्षे तु अभिव्य
क्तं पदं स्कंधाधोभागे सौंदर्यं स्मरणां स एव भाव इति तत्राह वाच्यता रौषः उक्तिस्तु प्रीतिरूपस्य स
खापं प्रति ध्यातिलेहपति धृतिरिति संतोषः अलंबुद्धिर्वैतस्य वा ननु दुःखिनोपिवैराग्योद्धेन
संदृश्यत इत्य आह दुःखा बुद्धिरिति अहं दुःखीति प्रतीत्यभावः दुःखिनस्तु तारश प्रतीतिसत्त्वा
दुःशेषः विभाव इति आदिना क्रिया सामर्थ्या रवो ग्राह्याः अनुभावा इति आदिना सुखावस्थिसा
दृशपरिमहः उदाहरणं पथेति परस्परं कपोऽपि दुक्तिः भूषा आभूषणानि भस्मरजसि विपिनं

राम
६९

नंदनं वेश्म गृहं वाहनं पानं वृद्धो नरहो वृद्धोऽनुष्ठानं चर्म गतासुरीयं चैलं वसनं तथापि ईश्यां
भोगसामं प्रोक्त्यामापि मन्मथरियोः कंदर्पराते हरस्य भोगः सुखानुभवः सुखदुःखसाक्षात्का
रभोग इति वाक्यान् पदभोगः सुखानुकूलक्रिया किमु कथं भ्रष्टपति न जायते वेति काकुः
किंच ईश्यां हीयते किमु ईशानातिवन्नैव किम् अथवा महादेवेति किमु नो गीयते न कथ्यते
लोकैरिति शेषः अपि च न स्पष्टं चेत् चेत् इति सतात नैः किं वा न्यस्यते अप्यं देवदेवो न भवतीति
अत्र महादेवेति कथनाभावादेव देव इति संज्ञाभावोऽर्थसिद्धः न हि महादेवोऽत्र देवदेवस्य
यो हि त्रैलोक्यकृत् प्रत्यर्थः एहदप्यप्रतीतिपथमागच्छेत् न च महान्वासो देवश्चेति कर्म
धारपः देवानां देव इति तत्सूक्ष्म इति समासभेदादर्थभेदः महर्भिर्ज्ञो देव इति कर्मधारयमा
सं समासार्थार्याः भेदोऽर्थो देवसंबन्धमिज्ञो देव इति तत्सूक्ष्मसंबन्धिनिता हाशिकोऽर्थ इति
सुरं मर्थं भेदापलं भा इति वाच्यं पतो हि न वपं वाक्यार्थभेदमपलपामः किंतु महादेवस्य

१. टी.

६२

संतेनेवदेवदेवत्वे लब्धे पुनस्तत्कथनयोगमहच्छब्दस्य उक्तर्षवाचकत्वात् नूनतत्परसम
भिव्याहारादुक्तर्षविशेषो बोध्यते यथा महातत्त्वनस्य त्रिक्रियोक्तर्षद्वारा तत्तत्त्वं
निरूपितोक्तर्षस्तस्मिन् श्वे बोध्यते तथा देवपदसमभिव्याहृतमहत्परमेश्वर्योक्त
र्षद्वारा देवदेवतिरूपितोक्तर्षस्तस्मिन् देवेति तथा च देवदेव एव महादेव इति नारायणमा
त्रमपि वैलक्षण्यमिति हि क्रीडां लक्ष्यं पति स्वच्छंदेति स्वतंत्रेत्यर्थः संकोचः क्रिया
योग्यतापामधिकर्तुमनर्हत्वं ननु अभावः अतएव पति सुखसारुष्ट्रक्रियापतास
त्विपिगुरुजनदृष्टो संकुच्यते अत्रादिप्रेराणापानुकरणे चेति वस्तु क्रियानिष्ठत्वाच्च
घसंकोच एव क्रियासंकोचतेन विवक्षितः विशेषणप्रयुक्तविशेषाभावस्येव विशि
ष्टाभावत्वात् तथा च संकोचपरमभावपरमेव शंकापात्रासेव केवलं क्रियाविरहवत्
नुस्वातंत्र्यविशेषितं अत्र नुष्कारं अतागस्तु कमेव पद्म क्रियामात्रप्राप्तापत्तिः।

रामः
६२

वितक्रिपाकरणंक्रिपासंकोचःक्रिपान्नकर्तव्यत्वेनोपस्थितं वस्तुमात्रं ननुक्रिपाया
पारः व्यापारे व्यापारस्य बाधा न पक्तिं चित्पदेन क्रिपाविशेषग्रहणं प्रकरणानुरे
धाद्धोषं तथा च स्वच्छंदपरचित्सं विभावारति आदिना प्रिपावलोकनोदियपरिग्र
हः अतुभावारति शिरोनमनं नम्रीकरणं नपनवदनयोः प्रच्छादनं आदिनाः संमु
खीभवावस्थित्यादिपरिग्रहः उदाहरणं पथेति सखीप्रतिसख्युक्तिपरिग्रहं पत्र
अध्यानगया भिन्नोभिन्नोप्रतिरत्नभिन्निप्रतिफलगत प्रतिविवितस्वभर्त्तिभा
लगतेसिंदूरंविंदुं दृष्टुं केलिहापभ्रमणकेलिः सुरतक्रीडातत्रपोदीपः तस्यभ्रमः
तेनलक्षिताकमलनयना साताकांतेगमेहरितनालंचोलंचेलवसनंहरतिलोलच
चलेपथातथाःवलोकं पतीपश्यतीसतीपरितः समंतात्पाशोपकेरुहैरास्वकर
कमलेनरत्नभिन्निप्रतिरिवितंसिंदूरविवेप्रच्छादयति अत्रकेवलंरत्नभिन्नोभालस्या

१.८
६३

सिंदूरचिंदुमात्रं न प्रतिविंवते किंतु भालाघवपवविशिष्टं तथा च भालादिविशेषदर्शनसत्त्वात्सी
तायाः सिंदूरविशेषकथं लिहीय भ्रमः अतएव रष्ट्रादष्टेति वा स्याददर्शननिष्ठोत्कर्षाभिव्यक्तत्वा
एव विशेषदर्शनमेव निरूपिते भवति दर्शनीत्कर्षस्य विशेषदर्शन एव पर्यवसानात् अपि च
केलिरीयभ्रमे रो न्यत्रेत्थं भूतलहरो इत्यनेन लहरावाविपरात्तृतीयाः शुश्रिष्येत न हानह
रात्वं वत्तावर्त्तकत्वं तच्च विशेष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणाभावाप्रतिपोगित्वं प्रकृतं च वि
शेष्यतावच्छेदकं कमलनपनात्वं तत्समानाधिकरणीभूतगगनत्वाभावाप्रतिपोगीकलिरी
यभ्रम इति विशेषरागाविपरात्तृतीयापरंतु विशेषरागमपि प्रख्यादनक्रियाहेतुभूतं वक्तव्यं
मिति पथा कथंचित् तृतीयासमर्थने पि भ्रमः कथं समर्थत इति चेन्नोच्चे वाच्यं यतो रष्ट्रादष्टेति
तिन विशेषदर्शनेनैव न भ्रमो वाध्येत किंतु प्रतिमिति प्रतिदर्शने विधीयते अथ न दर्शनसम
कालीनमेव केलिरीयभ्रमः तेन च प्रख्यादनमिति हेतु तृतीयापाएव संभवेन स्पष्टा पंकप्रज्ञा

रामः
६३

लनवरमिति ध्येयं नन्वत्र स्वच्छंदक्रियासंकोचरूपावोराकथं प्रतीयते केलिरीयमभ्रमेण
प्रतिविंबितभालसिंदूरविंदुप्रच्छादनक्रियाविकासस्य दर्शनात् ननु संकोचस्येति चेन्मेवं प्र
तिविंबितभालसिंदूरविंदुप्रच्छादनानुभावितब्रौणपाएव प्रतीतेः संकोचस्तु प्रकटसुरतक्रि
याशक्तिप्रसूतिः चपलतां लक्षयति इतरदितरति अयं वहितद्वित्रिक्रियाकरयामित्यर्थः
लाववादाह शोघनेति तथा च चपलत्वमखंडोपाधिरूपमेवेति भावः पञ्चपुगपक्षितिक्रि
याकरणात्त्वमेव शोघत्वमेवेति व्याख्यानं नत्र शतपञ्चपुगपक्षितिक्रियाविवेकयोगपदोभेदम
त्वेन पूर्वलक्षणेन लक्षणपातमात्सर्यमिति मत्सरनेत्यर्थः परेत्कर्षासहिष्णुत्वमत्सरपरा
र्थः आदिनालोभादिपरिग्रहः अनुभावा इति वैरदर्शनमिति अत्र कारागतेकारः प्रामा
दिकः वैरदर्शनं वैरप्रदर्शनमित्यर्थः वैरिणः शत्रोर्दर्शनमिति विवक्षुणानुतस्यज्ञानविशेष
स्यांतरधर्मनयानुभावत्वासंभवात् वैरप्रदर्शनस्य तु गात्रवेषपापि भवेत्तु शक्यत्वात् आदि

२.४

६४

नानर्त्तनादिग्रहः उदाहारणं पथेति परस्परं विमानस्य देवानां वचनं लंकावारिणि लकाप्रा
प्रवति सेनुकारिणि सेनुकारपितरि रणक्रोडावमत्कारिण संग्रामलीलाचानुपर्वति प्रो
यनंदवचः प्रसारिणि उत्कटनंदजनकवचनवक्त्रि तारशोरामेधनुश्चापंधुन्वतिकंपप
तिसति तस्य रामशत्रो देशाननस्य रावणस्य समरमारंभस्य पौरंधः वीरध्वजित्वाभिमान
ः जेन स्फुरंति चतानिके पराणां संगदानां कृणोतानि धननानि जैरनुमेपो विशिखानाचारणं
नां त्यागापासुतादृश्यः करश्रेणपः हस्तपंकपः विंशतिभुजाजातरः अत्रजनिधानोर्त्त
मार्थकत्वं विशिष्यत्यागवैशिष्यमादापनि रूपिनं सद्विशेषां शेषु विंशतिभुजेषु वाधाद्विशि
खत्यागरूपविशेषाणां शेषपर्वसितं तेन विंशतेभुजैर्पुगपदेववाराग्यागरूपाक्रियाना
तेभ्यः भिद्यन्ते अतएवाहं मादधिकं भवामीति मात्सर्यं मभिद्यन्ते हर्षलक्षपति चेत्
इति चित्तस्येत्यर्थः प्रसादः प्रसन्नता प्रियदर्शनेति स्वच्छदर्शनेत्यर्थः आदिनाः लभ्यतामा

रामः
६४

मादिपरिग्रहः अनुभावाति आदिनाउदाहरवचनादिपरिग्रहः उदाहरणं पथेति सखी
प्रतिसखावचनं पुलकिंतारोमोचिनाकुचकुंभयोः पालिः प्रांतभागोपत्रक्रियापाप
प्राभवतितथाप्राधामुकंदमुखेदुवीक्षणां पहरिंमुखवंदुवीक्षणापत्रजतिअत्रविशे
षेक्षणाविवक्षयाअनुरागभरसकटाक्षदर्शनं व्यज्यते नारथ्यं वचतुर्थ्योअर्थ्यं नारथ्यं च
तुर्थ्यातिवचनात् अर्थ्यं दनयेनंअर्थ्यं तस्यार्थ्यं नारथ्यं तच्च हेतुकार्यं निरिष्यते तस्मै
इदं तदर्थ्यमिति वचतुर्थ्या समासः तदर्थ्यः शब्दाः कार्ये प्रयोजनकारणमाह तदर्थ्यस्य भा
वस्तदर्थ्यं व्यज्ज नारथ्यं शब्दः कार्ये प्रयोजने स्पकारणस्य कार्यस्य च यः संबंधः समा
ह कृत्रद्वितसमासेभ्यः संबंधो मिधानं भावप्रत्ययेनेति वचनात् तत्र शब्दां प्राप्तायां
चतुर्थ्या विधीयते मुक्तपेह रिभजतीति मुक्किलक्षणाकार्या पहरिं सेवतस्य योपया
नया हरिमुखं वददर्शनरूपकार्या पत्रजतीत्यर्थः अत्रैवोच्यं राधिकाकर्त्तृकव्रतन

१.८
६५

नक्रिपापाहरिमुखं चंद्रदर्शनं प्रतिनकारणत्वं किंतु हरिमुखं चंद्रादिकाचक्षुरिंद्रियसंपो
गः व्रतनंतुतादृशं संपो गं संपाद्योयशीरां तथा च कथं तादर्थ्यं चतुर्थोति तत्र वदंति नत्य
नकारणत्वं अथ व्यवहितफलजनकतावहिहरिसेवा व्यवहितं मुक्तिफलं किंतु ज्ञानदा
रतिपरंपरासाधारणं प्रयोजकतामात्रं कारणत्वं तच्च व्रतनक्रिपापामपिव्यापारेण व्या
पारिणो रस्यथा सिद्धे रभावात् अंत एव मनो रमापानसमकापीये न दर्शयकारणं न स्पभा
वस्तादर्थ्यं व्यजा उपकारकत्वस्य संबन्धो मिधीयते उपकारकत्वे चानेकधा तेन ब्राह्म
णापदधीत्यादावपि भवतीत्युक्तं नेपापिकास्तु तादर्थ्यं स एवार्थः प्रवोतनमस्य तत्वं प्र
योतनत्वं चात्र न तत्त्वं दुःखारेः पापादिनस्य तपादुःखापपापमित्यापन्नेः नापि नस्य त
पेष्टाविषयत्वं स्वर्गादेः पुरापादिनस्य त्वेनेष्टाविषयत्वात् स्वर्गापपुरायमित्याधानेः न चेष्टा
पन्निः तथा सत्यपि पशुं व्रजतीत्यर्थं पाकापव्रजतीति निर्वाहापतुमर्थेति सूत्रप्रमाणवैय

रामः
६

पथ्यात पाकादेर्निरुक्तव्रतनाद्यर्थतयेवतद्वाचकपराच्चतुर्थ्युपपत्तेः अपितुंसमभिव्या
हृतपदार्थनिष्ठव्यापारेणानुक्रमेणविषयत्वंतत्प्रयोजनकत्वरूपतादृश्येवतद्विषयधी
नेष्टाविषयव्यापाराश्रयत्वं दारुणोपपेक्षाधीनेष्टाविषयपतक्षणावन्नपापपार्थत्वमि
तितद्विवक्षपापपपराच्चतुर्थ्यारक्षधीनेष्टाविषयव्यापाराश्रयत्वंचतुर्थ्यर्थः प्रप्यय
मेष्टायांपूपादेः प्रकृत्यर्थस्यविषयतयाऽन्वयः एवरेधनापस्थालीत्यादावत्यं प्रकृते
चहरिमुखेदुर्दृशीनापव्रजतीत्यादौहरिमुखेदुर्दृशीनेष्टाधीनेष्टाविषयस्वाश्रितदेशवि
भागजनकत्वरूपव्यापारवन्नपाव्रतनस्पहरिमुखेदुर्दृशीनार्थत्वमितिचतुर्थ्युपपत्तिः प
कुं व्रजतीत्यादौव्रतनादेः पाकानुक्रमव्यापारनाश्रयतयानरूपव्यापारवन्नपाव्रज
तीत्यादौअनेतचतुर्थ्यानितुमर्थावेत्यादिसूत्रमित्याहुः मध्यस्यभंगमीतिसेतुपपत्तनभ
यंनविरचयतिनकरोतिअथचतितं वगोर्वाणिनितं वगुरुतांनगरापति नमनुते अत्रस्व

स्वरेहातनुसंधानेन वस्तुना गमननिष्ठात्वरिततामिव्यस्यते तेन च मुकुंददर्शनहर्षो
 भिव्यस्यते आवेगं तत्तपति आकास्मिकः कारणाभावसामयिकः देशकालाद्य
 निपुतो वा इष्टोपपातविवर्तः रसागमनप्रत्ययः अनिष्टागमनप्रत्ययः विवर्तः आ
 तात्त्विकान्यथाभावस्वरूपः अवधिंकृत्वा गते इष्टेन तस्य त्रिविनेव कस्यचिदुन्नापस्त
 रागमनभ्रमः एवं द्वित्रिदिनामुत्तरप्रवासं जिगमिषोक्तान्ते इहानीमेव कस्यचिदुन्नापस्त
 दमनभ्रम इति विवर्तपदार्थः वस्तुमस्तु इष्टानिष्टोपपातस्य विशेषेण वर्तनं विवर्तः इ
 ष्टानिष्टोपपातविषयित्वेनानः करणवृत्तिरिति पावत अतएव स्वभाववेषाननुसं
 धानमुदाहरणोक्तं संगच्छते तनु इष्टानिष्टोपपातप्रत्ययानिरुक्ते स्वावेगकारणान
 नुस एवावेग इत्यत आह संभ्रमो वेति साधु सप्रवृत्तिर्वा आवगत्स्यर्थः ननु भावोत्पत्तौ
 विभावस्येव कारणत्वादविभावस्य निरुक्तप्रत्ययस्य कथं कारणतेति चेत् तमेव प्रियश्रव

वरगोत्यातपरत्यतनिरुक्तप्रत्यपस्यैवग्रहरातवेरिदर्शनंति आदिनाः निष्टप्रवरांदि
परिग्रहः अतुभावाइति त्वरा त्वरितप्रवृत्तिः विपरीतः तद्धतितरस्यथावुद्धिः आदिना
निष्वासादिपरिग्रहः उदाहरणं पथेति हनुमतोवाकं वैरिमगीदृशामिति सर्वत्रसंव
धः रघुपतेः एमस्यसेनावरानरातआलोकादृष्टुवैरिणां रासमानां मगीदृशारमणीनां
एकः करः विष्णवे स्वलिते वाससिना विवसने द्वितीयः करः सहचरी स्कंधे सरया अं
से एकं वस्तुः पश्चाद्गच्छति पाश्वर्कमा लोकते इतरचंतवस्तुर्भर्तुमुवेभ्राम्यति वारंवारं
भर्तुमुस्वमवलोकते एकं चरणं कटकविद्वसन्ति करकं तादे प्रात्यमसि अपरं चरणं
निर्गतुमुत्कंठते पलापितुमुत्सुकं भवतीति संवधः अत्रपुगपना विंधक्रिययाः निष्ट
पतनसंभावना तन्मया भिद्यति द्वारासंभ्रमाख्यावेगो भिद्यते केचित्तुः चित्तस्य स
भ्रमोपस्यारावेगोपसवाष्टधाप्रियाप्रियानलमरुद्वर्षोत्थानगतादितत्याहुः परिचसं

१. १८
६७

संभ्रमोभीतिसंवेगादरपोपीतिकोशात्संभ्रमपदार्थोभपंचेतनरात्रासेनेवंसंचारिणा
स्वोदरीकृतस्मिन्तव्यं नगोदतालक्षपति सकलेति तत्रैतत्स्वकृतिसाध्येति व्यवहारविशे
षांतत्रैतत्स्वकृतिसाध्यव्यवहारैः समोहंतादृशव्यवहारकरणासमर्थोहिमितिज्ञानवत्तु
मित्यर्थः पथाश्रुतेपावद्यवरासामर्थ्येतिर्तुसाधारणमित्यतिसंगस्यादितिभावः
तत्रमूर्च्छादिषु तत्रतत्रआलस्यभीतित्रासेषुकृतिपयेति अपेभावः आलस्यादिवु
साहजिकव्यवहारोपमर्दकविरुद्धव्यवहारैः समोहंतादृशव्यवहारकरणादृश्यतेअतए
वआलस्यसम्यक्स्थेपमेवेतिव्यवहारंभवेनिर्मपदेशोपलापनंकर्त्तव्यमिति व्यवहा
रः तदनायासुविरुद्धाविरुद्धोभपव्यवहारादित्यमिति रथेति आदितातद्विषयकप्रवेणा
दिपरिग्रहः अनुभावातिअपरिच्छेदोऽनवधानं निर्णयाभावोवाहरणं पथेति दुपांअपा
रंवरितिधेः पांउदाहरेवोपेयथाभवतितथाआगच्छतः प्राप्तवनः हनुमतः हनुमतः हनु

रामः
६७

नुमत्संवंधिहसितं वितेनुः हास्पं चक्रुः पद्मा उदारवीर्यं उदारं अधिकं वीर्यं त्रिविधपवनसह
भावेन प्रमापनोदनसामर्थ्यरूपं पस्पेतिवारिनिधिपारविशेषणं पद्मा उदारवीर्यं पथा
तथा हसितं वितेनुरिति क्रियाविशेषणं हनुमताः त्पुदारकर्मकृतमिति वीर्यानिशायव
र्णनपूर्वकमेव हास्पं कृतवन्तो वानराश्च साशयः अतथा विपरीतोपहासप्रतीत्याह
नुमतिप्रपकषे एवाभिव्यक्ती भवेत् पद्मा वारिनिधिपारं आगच्छातो हनुमतः रुदिति
पारप्राप्तीक्षुपानत्यास्पनुकलागवापत्यं पश्यं तो हसितं वितेनुः कथमपमस्मान् रुदि
ति प्राप्त इति एवं हास्पं कृतवन्तो समुद्रं पश्यतामवस्थामाहा पुनरिति पूर्वोपे समुच्चिता
यांतरतायां तथा च हास्पं कृतवन्त एव कपयो वानरा अधीरवीर्यं चंचलतरंगनीरनिधीनीर
सागरतलं वीर्यवितोक्ता धित्रापितारवचित्रलिखितारं श्ववभदुः जाताः अत्रापमहोतीरनि
धिमुख्यं कथमागतस्याश्रुप्याभिव्यक्तिद्वारा वानरतिष्ठसकलव्यवहारक्षमता रूपतः

१.१८.
६८

तामिष्यत्यने ननु हनुमतः परपारगमनात्पूर्वनीरनिधिविलोकयतां वानराणां ज्ञानापुत्रा
कृतकार्ये हनुमति स मागते न द्वात्रीश्रवणप्रवणानां समुद्रावनोकनावकाशाभावात्क
पमिपंजाघटीति नवागच्छन्नुमदवलोकनकालावच्छेदेन समुद्रावलोकनसंगच्छते
तत्कालावच्छेदेन चानरवक्षुः संयोगस्य हनुमत्स्येव पर्याप्ततया समुद्रे न रभावा इति अत्रे
दमाकृतं दुःपारं चारिति धिपारैवेत्यातं रं आगच्छत इति विभक्तिवचनयोर्विपरिणामेनां
छतो चानरा हनुमतः हसितं वितेनुः सामर्थ्यज्ञानाभावात् अधीरवीचिता रनिधिनो रं उद्दी
प्यस्वेषु उद्ध्वं च ता सामर्थ्याज्ञानात् चित्रार्पिता इव कपयो बभूवुः अस्मित्यज्ञे उदारवीर्यमि
ति नीरविशेषणं हनुमत उदारवीर्यं हसितं वितेनुः परिचागच्छत इति षष्ठ्यं जमेवेत्याग्रहस्त
दा इह पारमागच्छतो हनुमतो हसितं वितेनु रपं समुद्रोद्ध्वं घने कुत्र समर्थ इति स्वपंवतोर
ति धिनी रं वीर्यसचित्रार्पितसदृशाताता इति आख्येयं परंतु पूर्वस्मित्यज्ञे उदारवीर्यमिति विशेषो

रामः
६८

षण्मनर्थकमिवप्रतिभातानिचित्यं गंर्वलक्षपतिः आत्मनीति स्वस्मिन्नित्यर्थः सर्वाधिकत्व
बुद्धिः सर्वाधिकोहमित्याकारप्रत्ययः अहंकारिणोपि स्वस्मिन्नपित्रपेशपाः अधिकत्वप्रत्य
याभावादाह सर्वस्मिन्नधमत्वबुद्धिर्वाति स्वन्नसर्वधमद्वेत्ताकारप्रत्ययस्यार्थः
अत्राधिकत्वाधमत्वेकमंगाननुजात्या अहंकारिणां गलस्यापि स्वापेशपासर्वस्मि
तधमत्वतिष्ठपात् जातिगर्वेस्पलक्षत्वेन नाधिकत्वाधमत्वयोः संकोचः न ह्यनरत्वे
नोभयोरनुगमात् सर्वपरंतत्रघोपतावच्छिन्नविशेषपरं प्रथमलक्षणे दुधिकत्वाभा
वयोग्यतावच्छिन्नविशेषः सर्वपरार्थः तेन स्वस्मिन्नस्वपित्रपेशपाः अधिकत्वबुध्यभावेपि ना
संभवः तत्राधिकत्वयोग्यतासत्वेन न ह्यभावयोग्यताविरहान् द्वितीयापलक्षणे तु अधमत्व
योग्यतावच्छिन्नविशेषः सर्वपरार्थः तेन स्वपितारे अधमत्वबुध्यभावेपि नासंभवः तत्राध
मत्वयोग्यताविरहान् अत्रापि सममिमाहृतापेक्षिके अधिकत्वाधमत्वे बोध्यं अतोऽप्ये

र. रि
६६

सपाः न्यपितरि अधमत्वसत्वेनाधिकत्वाभावप्राप्त्या सत्वे विनकां चिह्निः वस्तुतस्त
स्वस्मिन्सर्वीयेत्याः अधिकत्वग्रहे सर्वस्मिन् अधमत्वबुद्धिरार्थवेति नलक्षणांतरं भवितुम
हेति एवं सर्वस्मिन् अधमत्वग्रहे स्वस्मिन् अधिकत्वबुद्धिरार्थके वेति नदपि नलक्षणांतरं तथा
च नलक्षणादपेतास्यै किं त्वेकस्मिन् लक्षणे किं तत्सर्वं वापरं वा इत्यत्र तास्माकं निश्चय
ह आतस्य मापघनस्यास्तानावत्तत्वे श्रुतेति आदिनां पाठित्वादिग्रहः अनुभावादि
आदिनां गवोक्तिपरिग्रहः उदाहरणार्थेति भाग्योक्तिरियं नलक्षणे समुद्रकलशो भवेत्ता
स्ति नानितरां पीते सति पावतगोरी पीतेः शिवस्य ललाटहते तान् पीते त्राग्रो गंगाया स्वाहो
तु प्रक्रमः उपक्रमः कृतः तावत्तत्र शुष्काध्वो विपक्षाः शत्रवस्तेषां तर्पणः तत्र स्नानार्थं स्ना
सो ह गंभीरं हृदं दानि ते त्रां बुजानि तेभ्यः प्रसवलंति पान्यं प्रति तेषां वारि पटले जलधारैर्मया
पपोरायः कतिक तिसमुद्रः स्रष्टाः न चान्न वद्गसमुद्रविषये के गंगा पारति भाव आभासतां प्रा

रामः
६६

प्रुपादितिशंकां नहि अत्र समुद्रनिष्ठं भूपस्त्वं रतिभावोपल्लोपो गि किंतु गगायाः श्लोकवि
वृत्तितास्यर्पकं यत एवैकं समुद्रं शोचिनवती अतो मया बहव समुद्राः स्रष्टारतितास्यर्पा
यः एवं तास्यर्पायां लोचने न च कुर्वेशिष्टाद्गर्वाः भिद्यन्ते रतिवाकार्यविप्रांतिस्तत्रैव
विषादं लक्षयति इति कोवेदेहं इष्टं भावी न वेन्याकार इत्यर्थः न तु जीवनादीनां संशयः
किं तेषां प्राप्तौ वा नाशे वेति संशयादाह अनिष्टेति अनिष्टविषयकविचार इत्यर्थः अ
थातो ब्रह्मनितासेति सूत्रे जितासेति पदं विचारेह मित्युक्तत्वात् न चत्रापि अनिष्टं कि
मिति स्वरूपविचारो वा अनिष्टं एवं मे भविष्यतीति प्रकारविचारो वा नाद्यः अनिष्टस्वरूपस्यो
पभावरूपस्यानिष्टपदे नैव बोधितत्वेनो हारयो ह रूपविचारस्यानपेक्षितत्वात् न तां सः ना
ह विचारे स्पतितासापदानुपस्थाप्यत्वात् सामान्यतो ज्ञानस्य विशेषेण ज्ञानुमिच्छातिता
सेति नितासात् लक्षणान् अत एव ब्रह्मणो विशेषज्ञानेनैवापां जन्माद्यस्येति निरूपणानुवविशे

१.८.

७०

षः प्रकार एवेति प्रकार विचारो व्याप्तिरिति वाच्यं यतः प्रकार विचारस्य विषादतनकत्वं न तु
तत्त्वं एते तत्तिता सापदस्य रूपा विचारपत्वमपि व्याख्यातमिति चेत्सत्यं अत्र त्तिता सापदेन
लक्षणापाऽतिष्ठ संभावनपानुनायस्य ग्राह्यत्वात् शक्तं तु अखंडं त्तिता सापदं तान सामा
न्यगोचरे च यामिति संगति लक्षणादौ मधुरा नाथेनोक्तं एवं पूर्व लक्षणा विलक्षणे वा क
तिर्व्यवस्थितविकल्पे बोधयेति वस्तुतस्तु इष्टानिष्टविषयकसमहातं वनात्मक विचार एवा
विषाद इति ध्येयं लक्षणा निषेधपरार्थं संगृह्णाति इति आदिना मित्रादिपरिग्रहः विभावा
नाह अपराधेति नृपगुर्वधपरोधेत्यर्थः आदिना पुत्रकूलत्रादिहानिपरिग्रहः अनुभा
वा इति सहापान्वेषणं कामे साहाय्यं करिष्यतीति सहापगवेषणं उपायविचितो हेतुर्धिता
आदिना विनायकस्तवनादिपरिग्रहः विमनस्कता अप्रसन्नता अधमातामिति आदिना व
दनमालिन्यादिपरिग्रहः उदाहरणं पथेति राधिकापाः सः खी प्रतिवचनं प्रत्यावृत्त्यपराह

एतः
७०

इस परिभवनं गृहं ब्रतामि पामि नहि वाचा अवश्यं आपास्यामि मिष्येह मित्यादिकानं प्र
सुक्तीना प्रभवः अनृतत्वं भवेत् स्यात् इतः अस्मान् देशान्तिके तमेव संकेतकुंतपरमे
वपरिनिर्गच्छामि पामि नहि केविदकिं स्यात् इति संभावना उत्कटैककोटिकः संशयो वा सं
देशीत्याकारका तु गनप्रतीति साक्षिकमखंडसशपत्वेन सिंहाश्रमप्रभृतिभिरंगीकृतमि
ति नास्ति विप्रतिपत्तिकापि क्व विद्वन्तरे वनगुप्तप्रदेशे निष्क्रम्येव परिक्रिंता तमेतावता
नकाविदिष्टसिद्धिरिति भावः मध्येवर्त्ममार्गमध्यैकलानिधेचंद्रस्पसमुदयः सम्पकुडर
यो ज्ञातः पातेः हे सखि किमा तत्पतां किकरः रणीयं अत्र किं स्यादित्यंतेन विमनस्क नैवा
भियत्पतेन तु सहा पान्धेयगोपापवितां किं ज्ञातमेतावता इत्येते वैषम्यपरिभावनपादः
त्वोदेकाभियत्किं द्वाधा ध्यानमभियत्पतेः किमा तत्पतामित्यंतेनोपापविताभियत्पते
अभियत्कैरेनैरनुभावविशेषोर्विषादोऽभियत्पत इत्यवधेयं ओत्सकं लक्ष्यपनि कालेति

र.टि

७९

तद्विलंबासहनमित्यर्थः सकलेति ननु सकलेति द्विषेरेकदा क्रियाप्रारंभो वाधितः विरुद्धक्रि
याणां परस्परं प्रतिबंधादिति चेत्संय मनसोः एतु रूपतया मुपनसवोरं द्विषेः संबंधसंभवा
त्रवाधः नवापेभां वश्वयलतयागतार्थः विभावानुभावभेदात् नवस्कृतस्तु अव्ययानाम
नेकार्थत्वात् प्रियानागमकालीनक्रियाप्रारंभस्तेन तत्र क्रियाप्रारंभे एतत्तत्कालपाप
नं बोध्यं प्रियेति आदिना ध्यानपरिग्रहः अनुभावार्थेति आदिना प्रस्वेदं भादिपारेग्रहः उ
सहरणं पथेति एधिकायाः सखीप्रतिबोचनं कैरपि कतिविधैरपि केलिः लीलानस्याः
कौतुकं इच्छा कौतुकं नर्मणीच्छापामिति हेमः तद्विषयकानिमनोरात्यानि तेराद्योपामः
प्रवमः प्रहरः नीतः पूर्णितः दिनोपः पुनः मध्वा मालती केसरकुसमानिवास्तुरिचंपका
नितवानि अंभोजामिरेतेषां हारास्तेषां गुंफने नीतः कांची कटुपां कुंडलैकं रापो हरी रोवस
सिहेमवतलपानि स्वर्णकंकराणि हस्तयोः एवं भूषणविन्यासे राभरासंस्थापने स्तनस्त

रामः

७९

निरनंतरं नृतीपोषिपामीनीतः अत्रानतर्पेद्वितीयतुतोपप्रहरनिरूपितं बोध्यं हेसुंदरिहेसखि
वासरस्पचरमः चतुर्थः पामः प्रहरः कथं पास्पतिकथं गमिष्यति इतरेतुषां व्योसंगेन पापनं
अत्रतुनयासंगरतिभावः पद्मासंवीध्यंत सुंदरी पदात्सरव्यानापिको प्रतिवचनं हेसुंदरिक
तिविधकेलीयाविषयमनोरास्यकराकमध्वी प्रभृति कुसमहारगुफनकराकांगेषु प
थास्थानकांची प्रभृति भूषणविन्यासकराकप्रथमं द्वितीयतुतीपप्रहरकर्मकपाप
नानुकूलप्रपन्नवत्याभावं भवत्याचतुर्थं प्रहरपापनयासंगप्रपोतकप्रराथी दर्शना
त्रतदनुकूलप्रपन्नः संभवतीति केन व्यासंगेन स्थेवं तथाचतुर्थं प्रहरेविषयांतरसंचारा
भावेन तापकमिलतोत्सुकस्फूर्त्यैः सह विरहप्रयोत्पन्नः खोदकतावासितानः करणह
त्रिविषयतापकस्वरूपध्यानसहभाविनो मूर्च्छविष्यपाविहलितस्वरूपपात्वपावपमपि
सख्यकथं कारनाभावप्राप्त्या मरसस्माकमपि चतुर्थं प्रहरपापनं कथं तथा कदर्थितं स्या

१८१.

७२

दित्यलंनिरालं वंगगनारोहणेन निशंलक्षपति इतरहितरहित स्वसप्रतियोगिकतन्त्ररेख
रिद्रिपमित्यर्थः सर्वेद्रिपंविहायेतिविवक्षापोसुषुप्तिरेवस्यादितिसुषुप्तिनिद्रयोर्भेदो न स्या
दितिनत्ररितिविशेषावुधावनंतथाचयेनयेनसर्वद्वंमनस्तत्ररिद्रिपंविहायेत्यर्थः वस्तुतस्त
त्वागिंद्रिपातिरिक्तंद्रिपबोधनायेतरहितरत्यहंत्वहमनोयोपेद्रिपसंबंधस्यावर्तनीयसन्नि
धेस्तद्धितैत्रेद्रिपायोगेत्वहमनोयोगेनिद्रातद्वोगेनुसुषुप्तिरेवेतिवस्तुस्थितिः अतएवाह
त्वचोति अपमाशयः सुषुप्तेर्पूर्वावस्थानिद्रातथाचस्वपीप्तीतिप्रतीतिसाहचिकंद्रिपाणां
व्यापारवैमुख्यंनिद्रेतिनिष्पन्नंअतएवज्ञानसामान्यप्रतित्वहमनोयोगस्वकारणत्वान्न
त्रस्वाप्रज्ञानसंभवोपिवक्तुंमहतांयोग्यनिभावः तत्रेति निद्रापोमित्यर्थः स्वभावः तमोगुणः
आदिनमादिपरिग्रहः अनुभावा इति आदिनानपतमुद्रादिपरिग्रहः उदाहरणं पथेति स
त्वाप्रतिपत्तिरधिकवचनं हेसखिमपास्वप्नेकमलकलिकामंडनः कंजकुटालालंकृतः अत

एम.

७२

नएवकमलकुण्डलतावरानंगेचेकसवविकासाभावात्रदोषःसेधखंडःध्वनसमूहःह
ष्टःरश्मिनःकिंकुर्वन्तपनदुहितुःकालिघाःकच्छनटगच्छन्तप्रतिचलनकीदृशःपि
येवहिवेहंतातिवा सामान्यतरकवेवेनविशेषतोवक्रवचनेवागुद्यं नत्कलापःअ
वतंसयोग्यतांकारतांप्राप्ततस्यापुनंसःशिरोग्रपरपस्पतादृशःपुनःकिंकुर्वन्
असक्तवारं वारं आर्षतकुंचितेनवक्त्रकृतेनचक्षुषाःसदृशनपश्यन्तमममान
नमवलोकयन् पुनःकिंवदन्तःस्त्रिधायांगःप्रेमागागतिकटाक्षःपुनःकिलसा
राःशिथिलचराःसात्विकेसावेनस्तेभितगतिःपुनःकिलसराःस्तोकंअल्पं
पथातथाविस्पष्टःप्रकटःहासोपस्पसःतथाचसाकृतमीषद्विकसितवरनःअत्र
साध्यवसानलसरापारोप्यमाणेनमेवस्वरेनारोपविषयकस्तनिगीयेवोधविषयी
क्रियतःकमलकुण्डलालंकेनत्वेवर्षापामसंभवमेवखंडपरंसाक्षात्कृतसवोधकमि

र. रि
७३

नितुपरमार्थः स्वप्रपरं निंदां विनाऽसंभवत्स्वप्रार्थकं सन निदाभावत्तत्कं सुपुत्रेः प्रा
गवस्थानिरेति तानसत्त्वमपिनवाधकं मिति भावः अपस्मारं लक्षयति ग्रहेति चेत्तसो
ग्रहापत्तीभाव इत्यर्थः आदिना पक्षारिपरिग्रहः तदात्मनि ग्रहादीनां तादात्म्यामिति
वेशोवा अत्रेति अपत्तार इत्यर्थः आदिना उत्करविता परिग्रहः अनुभावा इति कं पो
ऽगस्य फेन आस्ये भूपतं न स्वानुसंधाने भावेन निःसंतपा विपर्ययो सोमतिमोघं आ
दिता स्वहादिग्रहः ग्रहाद्यावेशः पस्मारपरप्रयोगस्तु संप्रसारणा ज्ञातो वरुणः संप्र
सारणमिति वत ज्ञेत्वेन गोपाः तद्वत्तत्ता तु अहमस्मात्पुनः संधानाभाव इति ध्येयं
उदाहरणं पथेति एवमस्मभरतं प्रत्युक्तिरिषं उद्धेतः इतस्तत्तद्वत्तेतः ननु पक्षे वाः
नवकि सलपानि तएव अधरुचोपेषां ते तथाप्यस्ताः प्रसरिताः इतस्तत्तद्वत्तिल
तपापत्तनाकारनपास्थिताः शाखा एव भुजापेषां ते तथा स्फूर्जतः प्रकटीभवन्तः को

रामः
७३

कोकाः कलिकाः तएव केतविंदवः तेषां परलौक्युद्देया कीर्णा देहप्रियोपेषांते
तथा भ्राम्यंतश्च मेभंग कलापाश्च भ्रमरसमूहाः तएव कुंतलोकेशाः तत्तुषः त
दंतः तथोष्वासा इवानिलास्ते रुक्मिणिताः उत्कृष्टकंपपुक्तीकृतास्तथा तारशाभ
रुहाः तएवः कर्तारः कपेर्हनुमत इति षष्ठी कर्तारि तथा च हनुमत्कर्त्तृक पत्रिपात
नंत कर्मांतं शालंदोराण पवतं प्रेक्ष्य दृष्ट्वा अपस्मारं दधुरिवेति तदंतो तां तां वेत्सुत्ये
हा अत्रेवाद्यभावेपि गम्यमानो त्प्रेक्ष्य अप अत्रासं बोधप्रकारः हनुमत्कर्त्तृक शो
ण कर्म कनिपात न विषय दर्शनात् अवहितो अत्रापि स्मारक कर्म के धारणा नु कृत
व्यापारं वतो मेरुसंवेधेन निरुक्त विशेषण विशिष्टा भूरुहा इति प्रथमांत विशेष्य
को बोधः तनुकपि संवेधि शालनिपात न दर्शनात् अवहितो अत्र निरुक्त विशेषण
भिन्नवद् भूरुह कर्त्तृकापस्मारकर्मिका धारणा क्रियेति क्रिया विशेष्य क इति अ

र. टि.

७४

अहितवपस्त्रवादावधारादिनादात्त्याध्यासेनमनुष्यतादात्त्यापत्रत्वेनसंभाव्यमा
नाभूहःकर्त्तृतयाधारणाक्रियायामन्वितःतत्रचनिरुक्तविशेषणानामभेदसंव
धेननान्वयःपरोर्थैकदेशत्वानकर्त्तृपदार्थेनुसाहान्नान्वयःवाधानत्यक्ततेनुमु
त्पत्तिविशेषेषुभूहेषुविशेषणानामन्वयोनिर्वाधःननुमूर्च्छाधनपृथग्व्यभिचारि
भावस्याहमर्थावेति संताभेदमात्रं बह्वकलशवदितिभावः सषुत्पित्तरूपति पु
रीततीति तत्रामानादीविशेषःअतएवतत्रज्ञानसामान्याभावएवेतितात्त्विकाःनि
इति मुन्येहत्यादकत्वादितिभावःअवभावा इति आदिना मुखव्यादाननासिकावा
दनपरिमहःउदाहरणं पथेति भक्तानां परस्परं वचनं श्वासोच्छ्वासोपवर्तनं
चवलं अधरोपांतं अधरप्रांतं पस्याक्रियायापथात्थासंमंतात्मीलिते मुद्रिते
अहिंसापस्याक्रियायापथात्थासंमंतात्मीलिते पाठे तु पदांतं मुद्रितं विशेषणं सु

रामः

७४

सुप्यतः स्वायंकुर्वतः श्रीमुरारेर्निभृतंतिभृतं अत्यर्थं अंतः स्मेरोमंदहासोपस्थाक्रिया
वापयाकापिकाचितगोपीकर्णावनेसंभवभूषणकाचितगोपीवादीहसपाः कनक
वलंपंस्वर्गकंकणकाचितगोपीराममुक्ताहारमुस्मातीतिक्रियातत्तत्करीप्रसे
कश्चेतिचोरपित्वागृह्णातीत्यर्थः अत्र स्वायभावस्तु भाववत्रिष्टागोपीकर्तृक
चोर्षकर्मणाभिव्यज्यतेननुसुप्यतइतिपरंतवाच्योभवतिस्वायव्याजस्यापितस्य
दवाच्यत्वात् प्रबोधलक्षपति इन्द्रियाणामिति ज्ञानोपयोगिनामिन्द्रियाणामित्य
र्थः कर्मोपयोगिनां ग्रहाण्यसेतुकदाचिद्वस्तुवेषायां सत्यामपि प्रबोधासंभवारसं
भवः प्रथमप्रकाशः त्वग्रतोयोगात्पन्निसमपवर्तौन्द्रियाणां स्थूलभावः अहमित्य
भिमानस्थूलनोपात्तपन्निसराइतिवातिद्वेति उच्छेदः तदधिकराण्यसरापूर्वत्वाभावाः
तथाचनिद्राधिकराण्यसरातिद्राधिकराण्यसरापूर्वत्वाभावोतिद्राच्छेदः ननुध्वंसः तस्य

१. रि.
७५

स्यनिसत्वेनेदिपाराणां प्रकाशानुहन्नावपिसत्वात्सराविवोधभावापत्तेः प्रकृते निराधिकारा
सराः चरमरूपाः तद्विषये परिनिशस्यान्तराचरमरूपाः स्य सर्वस्वस्यान्तरावनिशधिक
रासरापर्वत्वाभावसमनियतत्वेनेदिपाराणां प्रथमप्रकाशः तथावेदिपाराणां प्रकाशोप
यमत्वं प्रकाशानुहन्ति प्रागभाववेति नुसुगमपथाः इदं उपलक्षणादुः स्वप्रविज्ञातीय
शाहस्पर्शाविभावा इति बोध्यं एतेषां निशब्दोपसीतात्वे तु स एव इति प्रथमपि नुरभि
प्रापेत्सर्वधयं अनुभावा इति आदिता भुजो ह्येपरापरिग्रहः उदाहरणं यथेति भक्तानां
परस्परवचनं सहसा अकस्मान्तरा कुवलं पतनस्य दोषाणीयत्र तेनेदिदं विरहितं न भः ऊर्ध्व
प्रदेशाकाशं कुर्वेत्प्राचयं त्याः राधायाः सांकेतिकैः संकेतबोधकैः कलकटः पिकः पारा
वतो वातहत्कंठनिर्देः कंठधुनिभिर्जायतः तथा अंगाकर्षणविवर्तमावविपरीततया व
र्तमानेव पुर्णस्य तस्य कंठशत्रोरेव स्य लोलाश्चेने अयांगानां कंठाशाराणां तरंगास्तेषां मंगार

रामः
७५

रचनाविशेषस्तत्रचतुरंतत्कर्तव्यतायाः आचार्यनेत्रां वृंजनेत्रकमलनः अस्मानपातुः क
तकुंजमरिंसुरोद्धसौधसंकेतसविधसमागतपारितप्रसारितापनद्वकमलविलोकि
तवितनस्यलएविकायाः पाप्रपतसरशदृशकृतिनप्रवराप्रबुद्धतंभारंभोद्धतविलो
वनविलोकिताप्राणप्रिपसीतनतमिन्नजातविविधायोगरंगश्रीरंगनपनकमलवरा
नमितिभावः पद्मादृशाख्याकुवलयपंचद्वकमलनस्यदोरावाद्गल्पविकासाख्यतेनद
रिद्वंतेभावमलिननभः गगनकुंवत्याः पश्यंत्याः तेनप्रभातसमयंपश्यंत्यास्त्यर्थः अ
पमेवाप्यंतरसंक्रमितधनिरितिमाहसिकाः वस्तुनस्तकुवलयनस्यदोरादेर्ध्वस्त्यर्थः
रिमाणांतद्वरिद्वंतेनभः कुंवत्याः स्वदृष्टिविकासेनकंतेदीर्घत्वंतितवत्यातिभावः न
पनकमलवरांनमितिभावः अमर्षलसपतिपरेतिद्वयेत्यर्थः स्वमित्रसुहृद्विशहंकार
मशामनोत्करसमीहायाः अभावान् अहकारइति विधाधनचलाधिकतनितानिमित्तान्दस

१८

७६

यतस्यप्रशमनेउपमर्दनेउत्कर्षसमीहा तद्विषयिणीउत्कर्षेद्या मरुतेकोविद्याधमिमानःअ
हमुपमर्दकरिष्यामीत्याकारकेचेतिभावःविभावाइति अवमानं अवज्ञा अधिहेपःसभा
पातिरस्कारःआदितापरोक्षनिदाप्रवराणपरिग्रहःअनुभावारति आदिताअधोमुखविंन
नादिपरिग्रहःअनुभावारति आदिताअधोमुखविंननादिपरिग्रहःउदाहरणं पथेति ह
नुमनावानरातप्रतिवासेआसांप्रतंभर्तुःअरिमस्यात्तानेन नोवेतसरसिजनपनामंदो
दरी तस्याःसत्तुःमेवनादःतस्यसेनावमःतपासमेतंअथवासरसिजनपनाचसत्तुश्चसो
नाचेतीतरेतरद्वंद्वःतथाचमंदोदरीमेघनादसेनामिस्समेतसंमतवेत्पर्यःतस्युद्वेगुमे
घनादसंवंधिसेनामात्रस्येवसंहार्यान्वपेनाथोक्तिर्षःप्रतीयात तादृशंप्रयकारिणंदृश
मुखंरावरांलागूलमलेपुद्यमलेवधाअमित संमंतातभूतलेआमपामःअमितंकुर्मः
किंवाशश्रुतनिरंतरंगममार्गीवलोकनेप्रचलनपनपाचवलनेत्रपासीतपासांकसाद्धेरा

रामः
७६

रात्रालंकां गृह्णात्सुतवाती कृत्स्नपुपतिचरणां भोजयोर्पोतयामः पुच्छीकुर्मः अत्ररपु
पतिसविधं सितातपनं सहाय्यं नृतीपाचिनसीतासंवेधितपाः प्रधानमिति ताशंकन
यं सहपुच्छे प्रधानेनृतीपेत्सत्रसत्रेः प्रधानपदस्य प्रत्याख्यातत्वात् अपकारिस्थान
स्येवोपमर्दनोद्देश्यविषयतया प्रधानत्वाच्च अत्र हन्मनोरावणाहंकारशामनेः सर्व
भावोऽभिमन्यते अत्र च कोनवानने मूलनोत्काया उच्छेदः सनुसीतापावाधित इति
नतत्रसीतापाः चपः किंतुरपुपतिचरणां भोजयोर्पोतयामः इत्यन्वयो बोध्यः अवहित्यलं चपति आकारेति
लज्जापाकारेत्यर्थः विहारेति विलोसेत्यर्थः तयोः संगोपनं भयगोरुहयोर्द्विनेति वराणं
विभावा इति आदिना भयपरिग्रहः अतुभावा इति आदिना भयमोदनं विलोकनं धैर्यं परिग्र
हः उराहराणं पथेति राक्षसानां परस्परं वदनं समवन्नाता विभीषणाः सद्यगृहं त्यक्त्वा गतः

र. १८
११

सः परिदृश्यमाणात्वेन प्रसिद्धः पाथोनिधिः जलधिर्वहः चानरैरिति शेषः सोपियः दृष्टुं अतः ग
तः सोपिसारणिर्वहः सन् क्रुध्यति भवत इति शेषः अतो हेतोः सीतापरित्यक्ता भवता राव
णेनेति शेषः इति सुहृद्गणस्य मंदोदरी प्रभृतिवंधुवर्गस्य वचनं आकरं यिष्णुत्वास्मे राननो ह
सितवदनः रावणः सुक्रादाम मौक्तिकाहारं कीरस्य शुक्लस्य तत्रामकरास्य सस्य कंठस्य वि
धेकं योपरिविन्मस्यति निक्षिप्तवान् अत्र स्वभयं रावणं वेष्टुं पागुसीकृतमिति रावणस्य अवहि
त्यभावो भिद्यत्यवेति भावः उग्रतां लक्षयति उग्रतेति लक्ष्यति देशः तथा च निर्दयतात्वं ल
क्षणां उग्रतात्वं लक्षतावच्छेदकं अनयोरभेदे उग्रतापदवाच्यत्वं लक्षतावच्छेदकं विभावा इति
आदिनाः सत्प्रलापादिपरिग्रहः अनुभावा इति आदिनावंधननिर्भत्सनपरिग्रहः उदाह
रणं पथेति सर्वप्रतिसखीवचनं कौटुं धनुः रणे मित्राः शत्रुः पेशपतयः तेषां प्रचंडैः भ
जादंडैः हस्तैः कृतं तत्र धनुषि प्रतिपक्षारजानः शत्रुराजानः तेषां रमण्यः तासां वेणागुरोः

रामः
११

तदात्मकगुरोः प्रसंगं चिन्तां पोजिना कृत्वाकारः उपस्वरूपः कृत्वा तस्य तां उक्तं पश्यतनं
पदाधारेति पाठे धारयतनं धारया आघातस्यैवः तेन प्राप्ताः पश्यतो वेदं दृष्टिपाः मन्त्रगताः कु
धेतश्च तेष्वां रंतं रंतं पश्यते विंशतिः पञ्चीकृतः तस्य लक्ष्यं तद्दीप्तं ते अन्विष्यते लक्ष्यं नास्ति
तिभावः न च वाच्यं शत्रुपशो लक्ष्यं शत्रुपातना व्यवहितकाल एव गतं कोटं रचना नुपति तत्र
शुभुता रं प्रभृति सामग्रीभिरिति अतलस्य सन्निध्यत इति भाव इह पं पतिलक्ष्यं पति पथा
र्थज्ञानमिति अर्थमनतिक्रमेति पथार्थज्ञानं तत्वावगाही प्रत्यक्षस्यैवः तद्विशेष्यतानि
रूपितं तत्प्रकारतावगाहितानमिति पादत ननु मतिरिति तत्राचशुक्ला विदं जतमित्यपथा
र्थज्ञानं मतिर्न स्यादिति चेन्नः मीमांसकमतेः पथार्थज्ञानस्यैवाभावात् प्रमारा विचारे न मतस्यै
वागीकृतत्वात् अत्रेति सत्यम्पाः पथार्थलक्षणाया अस्यास्यैवः अस्या इति विहाप अत्रेति
करणप्रयोजनं तु वदो सत्यामेव शास्त्रचित्तं न संभवतीति विशेषार्थं संतकले अन्यथा शास्त्र

१८
७८

सुविंतनेनमतिः मत्याशासुविंतनमिति॥ अन्योन्याश्रयोनकयंप्रतीयात् विभावाइति
आदिनाविषयार्थसंनिकर्षपरिग्रहः अनुभावाइति आदिनाविषयार्थसंनिकर्षपरि
ग्रहः अनुभावाइति आदिनादष्टांतेकयनादिपरिग्रहः उदाहरणं पथेति धर्मेप्रतिभक्त
स्ववाक्यं लाटीलाटदेवोभवालाटीचतुरा लाटीजनमनोहरइतिवाक्यात् अथवास्त्रिपाप
रिधानवस्त्रंतथाचवर्णनेनास्याचपः लाटीवस्त्रदेशपोशितवाक्यात् चेत्लाटीचतुरास्त्रीत
स्याः तेत्रपटीलज्जावस्त्रंसावपयोधरतटीचकुचतरीसाक्रीडाकुरीगह रूपानस्यानश्रुदो
स्तटीहंस्ततटीतस्यापाटीचंदनंतद्वः तस्यचवर्णनमटेकविभिर्दिनं नापतेदूरीक्रियते
हेगोविरहेजनादेनहेजगतीनाथहेकृत्तदस्येवमाहारैः समुच्चारणैः तदेकमनसोक्तमेक
चित्रानांयुसांभक्तानांसंमपंदिनेपरिकाम्यतिगच्छति नन्वत्ररसातुकेलभावप्रकरणेन
द्विरुद्धमतिभाववर्णनेग्रंथकर्तुः कोपमाशयइतिवेत्तसंनिकर्षः कोपपरंतुलोकिंकस्वी

रामः
७८

वतोनेलोकि कत्वंसस्यमटाचार्यप्रभृतीनांनेष्टंअजएवराभसीतायाआलंबनवि
भावास्वग्रंथेतैर्निरूपितारत्येवात्रोदाहरणमितिभावनिरूपणमात्रेनसुचितमि
तिअत्रैवपथार्थज्ञानएवतत्रनयचितपातुनयोपदेशोदाहरणपथेतिवसुध
नंप्ररेषपात्रेभ्यश्तिशेषःस्वलतःभूतोनुदुष्टानअवधेयंसावधानतपास्येपुंहा
रस्पदुःखहास्यहरेःवरणोमनोनिधयंविधेयंस्यापनीपंक्रतिभिःकुशलैःनितंवा
यंविधेयंकर्तव्यंविधातुर्विधेयंकर्तव्यंविधिरेवविधानैवेवेतिज्ञानानिप्रणपा
त्प्राप्यजात्माप्रणयःप्रमपात्रयोःविशंभेप्रसरेवापानिहेमकोशान्उदाहरणं
यथेतितापिकापाकामंप्रतिपाज्जाहेस्मराजनभगवन्क्रोधात्किमुधामुग्ध
नपाकिंधावसिपट्टिपाषाणोमादेवंमृदुनापरिदुनाशस्पउदारेपयोधारादुग्धधा
रायालीनासपिणीनांवदनेमुखेसुधाअमृतंमालानमितिपारेसर्पाणामिसर्पः

१.१८.

७६

परिवर्गमेदिमानीमहर्द्धिमकिंचपरीसमीरणोस्थमास्थिरता तदास्वप्नेसत्यतामवेत
 तथाचस्वप्नेदर्शनमात्रेण किंमोक्तं तसीति भावः कोपात्मानमुदाहरति होहिमांशोहे
 चंद्र देवदेवः शिवः तस्याभरणः पारोभूषणं त्वं सुधारसंशीतं अमृतद्रवचतुशीतं
 जगदेव विश्वमेव तनयमित्यापि मे सम उरसि वस्तुसितापेव हसि प्रायपसि किंकुर्मः स
 तु तव दोषो न किंतु हरस्य तात्रोपलोचनसंगतिफलमिदमिति निगद्याभिसंधिः अपि
 च पदुपतिः श्रीकृष्णः तस्य वक्त्रं मुखं तस्य सर्वासि मित्रमसितया च त्वां किं वदामि किम
 पिवक्तुं तपायते व्याधिलक्षयति ज्वरादिरिति आदिनांगपीडादिपरिग्रहः कुपितेति धातु
 वोरस्यासस्मासमेदमज्जास्थि श्रुकेति सत्यविधावातपित्तकंफावातेषां कोपो वैषम्यं आ
 दिना उत्पापासपरिग्रहः पयपासस्य धातुवैषम्योत्पत्त्या बुद्ध्या तातदा भवदानीनामपि त
 त्वस्यावश्यवक्तव्यं तपा कुपितधातुवराव्याधिविभावात्स्यवधेयं अनुभावा इति अत्रेदं चिं

रामः
७६

त्यं अनुभावो नामाभिनयतनिकांगचेष्टाविशेषः। नहिरे शोपद्रवोऽगवेष्टायेनानुभावोभ
विनुमहेतुं किं त्वमिलाषसंवांगौलंक्यकुंचितवलहानिविक्रान्तरोमांश्चमुखशोषणाश्र
स्तस्तांगविशेषानेकपरिदेवनभ्रशयानादपोनुभावाः। सगोतरत्नाकराः परितेपाः प्र
कृतग्रंथेतु अनुभावादेहकशर्पादपइति लिखितयेदेशोपद्रवादपइति प्रमादलेस्वशनि
प्रतिभातिरे शोपद्रवादपइति पादे रणावस्थेयपद्रवादपइत्यर्थके तु नवोपि ह्युद्रोपद्रवः
उदाहरणपथेति कुंगोदशः सगोदशः केपरं अंगदं स्त्रीपं स्वकीयं अनर्घदीधितिप
दं अनुलकांतिपदं दानुं कानकांगुलीपकं सुवर्णमुद्रिकां आनेतुमिव वहिर्गच्छति
अनेनातिरेहकार्ष्णममिष्यते हेहृस्मभ्यनुयुजः किं निवेदयामि तदुत्तनिवेदना
किं करोमि वेणीमिद्यातंकवर्णव्याजेन कालिपानागः तव प्रियालोचनवारिदृष्ट्वा का
लिपसरः पामुन कालिपसरः तद्भांसातद्भ्रमेणापरिभ्राम्यतिसहपरिभ्रमत्येव तेन प्रि

पापादुःखेन कललकलितलोचनजललहर्षोः वारितारावतिरंतरं प्रसरंतीति अभिमत्य
 ते उन्मादं लक्ष्यपति विनेति फलानुद्देशेनेत्यर्थ आचार इति प्रवृत्तिरित्यर्थः प्रवृत्त्यनुक
 लवेषावा तथा च विवेकाभावपूर्वकं प्रवृत्त्यनुकूलवेषा उन्माद इति लक्षणं तदभावजनान
 अगम्यागमनेः निव्याप्तिनिरासात् सुखमिति सुखानुसंधानपूर्वकमेव तत्र प्रवृत्तेरिति
 भावः इह लक्षणं अगम्यागमनानि व्याप्तिरूपं लक्षणं तत्सुखे अपेक्षकारित्वसत्त्वादिति
 भावः विभावा इति विभवीधनानि आदिना व्यसनाभिधानपरिग्रहः अनुभावा इति आदि
 ना असंबद्धप्रलापपरिग्रहः उदाहरणं पथेति कृष्णसखीवचनं सखीप्रति अविशेषदर्श
 नेन कांचनलताभ्रमेतानि विशेषदर्शने सति नेपं कांचनं लतेति कृष्णविनिष्ठावाधवुद्धिप्र
 दर्शयति एषेति एषा परिदृश्यमाराणां कापि अनिवर्चनीया कांचनलतानचकास्ति न प्रका
 शते किंतु सेवमेप्रियाराधिकाः स्ति इति पृष्टा चेत्कुतानापि जल्पति हातानं संमुखं तावत्तने

नेहतरतिवेदे इत्यं कृत्वा विचिंत्य मुद्रुर्वारं वारं अधीरैस्त्वरितैर्नीरैर्दृशोस्त्वेनेत्रे कर्मणि
भिवतिवानं व्यातनुते विस्तारपतिकारेण स्वभुजद्वयेन भुजयोः राधा भुजयोः आधा पश्चा
धे पीकृत्य स्वभुजद्वयं संतद्भुजद्वये सस्थाप्येति भावः संभाषते राधेत्यध्याहारान् राधे
इति वदति पद्मा स्वकरोराराधिका भुजयोर्मध्ये वात व्यातनुते सधा इति संभाषते अ
थ इति पाठे इत्यर्थः प्रारोति शरीरं प्रारा विपोग इत्यर्थः स्पष्टा विनि अत्रैवोध्यं मरणं
द्विविधं व्याधितं अभिधातुं व विश्वविकारि मितं तं मरणं व्यधितं मृतं विषया ताहि
दं शास्त्राश्चानाच्चाभिधातुं तथा चोतिभ्यो न विषया तादिविभावाः अनुभावाः को
र्षवे पशु हिंस्रद्वयं उदाहरणं पथेति मित्रप्रतिमित्रवाक्यं परस्मै प्रसारिता वद्वीचर
तो पस्या क्रिया पापया भवति तथा विकारो विस्तृतो बाह्य पस्या क्रिया पापया तथा सं
ग्रामभूमौ पततः मरणा व्यवहितो नरकालिक स्पलं केशं स्पमिषा भवेन केशपाशपा

१८१.
८९

वाशा करेणास्थिता न केशान्स्पृष्टं स्पृशं कर्तुं अतिलोमास्तो न समाकांशानि ते ह्यति
तथा रावरास्पवक्त्रारविंदो मुखपंकजे उस्मकरा विरुस्मकरं किरांत किरति तथा तपा
ति अत्रैकवचनैतैकैकं पातयितुमीष्टे किं बहूनातिमयोत्कषोऽभिव्यज्यते तथा सु
राः स्वेस्वेधाग्निस्वस्वसदने कथामपि रावरास्पमतवात्रा मपि प्रत्यक्तं प्रकटं न चातन्वते
न कुर्वति आसंत सपति मन इति असोस्मीत्याकारकवृत्तिविशेषो विहोमः द्वोरापि चास
भोत्पोः एकत्वेन अभेदेन तथा चोपाधिभेदाप्रतीतिवैलक्षण्यनिपातकः तत्र चासस्य
आदिना तत्स्मरणपरिग्रहः अनुभावारति आदिना अनिमेषदर्शनपरिग्रहः उदाहरणं
त्यथेति सखोपप्रतिकस्पविदुक्तिः समुपधरोक्षेनाकः एव वदनात् वलिराराममुखाद्वा
पतसमुद्रं प्रति क्रोधकरा समपैमेताके स्यापि संभाव्यते मथ म् आत्यवदनादिति तु सर्व
प्यापयोः सखात् हरिनामपरावातः इदं स्पष्टं पुरंदरस्य सकां बहूनां पुरंदरविषयकसंदेहं प्रा

एमः
८९

सः सनः आतां मानसं कातरं कुर्वन् कुं विते पक्षतो पक्षो पक्षो क्रिया पां पथा भवति तथा मु
पिते वक्ती कर्तृ प्रीती प्रवर्णे पक्षो क्रिया पां पथा तथा प्रत्यं ते वेला हति वस्त्रा वारणं पक्ष
क्रिया पां पथा तः पक्षो क्रिया पां पथा तः पक्षो क्रिया पां पथा तः पक्षो क्रिया पां पथा तः पक्षो क्रिया पां पथा तः
सिंधु पंक कुहरे समुद्र कर्दम गदरे निर्मं कुं मयी भविनुं आकां हति इति अत्र पक्ष
विभाग वा तिति विशेषणं अर्थ प्रत्युत सर्वतत्त्व रूपा र्थं बाधकतया पुरंदर विषय कर्षका
विश्व एकत्वेन संज्ञा घटीति तथापि स भगवानि त्येकं पदं भगवतां देशा सहवर्त्तमाना र्थ
बोधकं सन् मेना कस्य सर्वदेह स्मरणोपस्थापकतया संज्ञा घटीति न तो न कोपि हः
शोष भूवः वितर्कं लक्ष्यति विचारोति ऊहत्यर्थः विभावा इति विप्रतिपत्तिः वारिनाः
परस्परं विरुद्धा वाचं विप्रतिपत्ति निषेधमविशेषो वा साधकेति प्रतियोग्यभावयोः सा
धक बाधक प्रमाणो ऊहः विचारात्मा उदाहरणं पथेति शां भवः शांभोरिदं धनुः कालिंदी

र.रि.

८२

दीपमुना तत्रविलुट्नबासोकरोरकमटश्चतद्वनकरं वालमृगालंकमलिनीतंतुःतद्वत्को
मलंपुर्णस्पसःतथावस्यकरोःशकता ननुपत्तेकृतेपदिनसिध्यतिकोत्रहोपरति
न्यायेनपत्तोविधेरतिचेतत्राहवंशरतिवंशोत्वपःभुवःभुवःभमेःअवतंसःभूषणंप्रधि
तवशोभवेनप्रपत्तेकृतेकार्यसिद्धौसत्त्वामिवयशोनाज्यथेतिभावःसगमःखलाःध
र्मात्माहारेकदुभाषेरोवाक्राःपुरोःप्रेक्षितिभुजारातागोष्ठीगरिष्ठावर्ततेतस्मात्केवल
मेवएवममप्रेपस्करोभास्करस्तिष्ठति संशयात्मापयासोदप्यसुंदरतापामनोवेनकं
दप्येगागगानालेखागगानालेखःकिंएकीकृताएकत्रलिखितःत्रिजगतीविलोकिंतुएषा
लावरायस्यकिंउड्डीविका उड्डीप्रोकरां पद्माःलावरायस्यत्रिजगतीत्रिजगतीस्यतंवलाव
रायंवा अत्रलावरायाशहस्यलवरात्ववाचितोदृष्टंगमत्वसादृश्यात्तुषमाविशेषेस्तुल्य
गोत्यप्यपदीक्षिताःनपतेपोरानंददुमस्यकंदलीअंकुरविशेषःकिमुवाराधापोःस्वभावेनसु

रामः
८२

मगरमणीयारोमालिः रोमावलिः उन्मीलंति भासते अनुध्ववसापात्मा यथा अध्ववसा
पञ्चबुद्ध्यापारोक्षानं उपात्रविषयाणामिन्द्रियाणां हनौ सत्याबुद्धेस्तमोभिभवे सति यः
सत्त्वसमुद्भूतः सोऽध्वसंवसापरतिसांख्याः तच्च ह्यत्रैरिति ज्ञानमिति वसमाख्यायते तथा च
यत्किंचिदिन्द्रियसंज्ञिकव्यसमुद्भूतसितहृत्तिसमनेतरबुद्धेरत्यन्तमोभिभवे सति किंचित्स
त्वं समुद्भूतं कापन्नैककोट्युपस्थितिप्रयोगं ज्ञानमनध्ववसायः अध्ववसापो निष्प्रया
त्मा अनुध्ववसायः संशयात्मेत्यपरे तमुदात्तहार पथेति सखीप्रतिकस्य विद्वत्तं कथ
यकथयेत्प्रादुर्भावसा कारयं खंजनं खंजनतुल्यं तेन खेलयेति खेलापुक्तं करोति अत्रा
न्वयानुपपत्तेर्लक्षणावीजत्वे खंजनपदे लक्षणाभावितुं नार्हति नहि नापिकापाखंजन
निष्खेलं त्यनकारयित्वा न्वयानुपपत्तः तस्मात्प्रोत्पन्नान्वयानुपपत्तिरेव लक्षणावीजं
पकृतेव निष्करासकत्वेनात्यर्थं तस्य च खंजनखेलकर्तारि अनुपपत्तिमिति भवति ल

१.११.

८३

सरोत्पाशयः तथापमुनापाः पाथसिकालिंदीनलेकेपंस्वर्गवद्विः विहरति किंवा अपेशारद
पारदिभवः शीतमानुषंरः कोवाउरपतितुपरिचंदोपरितिमिराणविवर्तणषः कोवावर्तने अ
त्रनापिकानिगोरोतिउत्कठेककोठिकोः नध्यवसापात्मासशयः विप्रतिपत्त्यात्मापथेति संखी
प्रतिरुसवाको विलसन्वासे सुधाकरश्चतस्यकलाधिकारपराधिकातथारिस्पात्रहिंकि
रागमातिनश्चदस्पुकरंकिरसातस्पाराधिकापाः चपुः किमुसहेततथाकनकमंजरीतवाप
तः दुपंस्वतरोटवहतिततः तस्मात्सरमरातसाकेपसमुन्मीलतिअत्रविपमातसधिकापा
तिषेधपर्ववसातमनध्यवसापः वीथानिन्नकोरत्वर्थः प्रकारभेदमेवप्रदर्शयतिसंगत्येति सं
प्रदर्शनउदाहरणंशंगोरे पथेति राजानंप्रतिकवेरुक्तिः संकेतीकृतकाननरमरागसंकेतवनं
प्रविशतोः गच्छतोः दंपत्योः नापिकानापकपोर्वाअस्योस्यकोतुहलानपरस्परकोतुकातअ
न्यत्वप्रतिप्रतिभानमारचयतोः परस्परमन्यथाप्रतीतिंजनयतोः अन्योन्यमुअस्यतोः परस्पर

रामः

८३

स्वरं त्रासं प्राप्तो वतोः कुंचनकापं --- संकुचितकापं पथानथा किमलेपैः पद्मवैरात्मा
नमाहरावतोः स्वरूपमावृते वतोः सधामाधवयोर्निकुंजकुहरानकुंजगहरानउद्दीविकागुत्कं
टितानिवः पुष्पाकपांतु रुरुंसंयामेच्छन्पथाके पटावुराशो न मिथ्या जलनिधीनसप्त
कृत्या न रचितान् पुरोपकंटेनगरसमाये पुनर्वीरवारं समागः परिदृश्यमाराः सः रामचं
इः कवीशस्य मुखहनुमजः आनने सखेदं वेद सहितं पथानथा दशो नेत्रं आपोतयामास
आपारयामास इति श्लोकविवागीशभद्राचार्यविरचिता पौरसतरंगिणी आख्या पौरसिकं
रंत्योपेचमस्तरेगः अथ भावापुपतीवकत्वाभ्रावाद्यने नरे निखिलरसिक संवाहित्वाभ्रा
वादिनिष्ठ व्यंजकतानिरूपित व्यंग्यतपारसो निरूपणविषय इति निगर्वः नवरसो वै सः रसं त्येवा
पुलह्वानंदीभवतीति श्रुत्या वस्वरूपत्वेन रसस्य बोधितत्वात् त्रैपं निरुवरां विषयतारसे संभवि
तीति वाच्यं रसो वै स इति श्रुतिजन्म बुद्धि विषयत्वे निरूपणविषयताया अकोमेनाप्येष्टमत्वा

त्वानंतरविषयत्वे ब्रह्मरूपतायां प्रमाणमवेषणापत्तेः अत्राप्यशङ्कोरानंतरपर्यर्थः किंतु मंगला
 र्थः भिन्नक्रमार्थी चाव्यंग्यं तत्कभावात्पानंतरपीत्याप्यत्वान्मंजकेनिरूपिते किमस्य व्यंग्ये नि
 रूपिते किमस्य व्यंग्ये निरूपिते किमस्य व्यंग्यं तत्कमिति तित्ता सोरपे विनिगमना विरहात् अ
 तएव संगतिरनंतराभिधानायाप्येति संगतिरलक्षणा न सम्पक्कृतिर्दीधितिग्रंथविस्तरः
 वस्तुतस्तु उपजीव्यं निरूप्येवोपजीवकं तिरूप्यमित्येव निषेधः कारणात्पकार्यपूर्वभा
 वित्वात् अथ मस्मृत्तिकत्वात् प्रथमजित्ता सोरपे शिष्यस्वनत्किमपि बाधकं सिद्धपरः स्फु
 त्तिकमिति सापान उपजीवमानः संस्क्रियमाणः संस्कारश्च पानकरसे द्वित्रिरसाश्रित
 आरासंसर्गो क्रियमाणत्वस्वरूपपरिशालनवद्विभावादिना परिशालनात्मास्पमाणः
 चर्ममाणः चर्वणं चरसविषयकविभावनात्मक आस्वादतविशेषः उपजीवमानरतिपाठेप्य
 पमेवार्थः विभावादिभिरुपजीवमादतिस्वपरिपूर्णरूपकथितमितिकंश्चिन्तः मत्ताविश्राम

इति भावादिममानविश्रान्तिरूपासुखाकारमनोवृत्तिरित्यर्थः पूर्वलक्षणोऽसत्स्वरू
पोरसहनुः आत्मवृत्तिसुरवरूपइति महद्वैलक्षण्यं प्रवृद्धेति अभिमत्यमानेत्यर्थः वा
सना सस्कारविशेषः प्रबोधकाः अभिमतकाः तस्यापरोक्षशाखापरोक्षवद्विहङ्गं प्र
तोः नापिकानापकयोः प्रथमानुरागे पूर्णायां पूर्वस्यां ध्यायते तस्यालक्षत्वेन नामा
सिद्धौषः अत्रासौ अपरिपूर्णवासनात्मत्वेऽपि भावना परिपूर्णत्वे सत्वमिति य
द्विष्णुपमारोहणं ज्ञेयं अत्रैव मवधेयं अनुभावास्तकटाकारपक्षेष्वात्मभावे प्र
वौनुरागएव गगनकुसमापमानः समागतिपाटेऽपि भाववासनात्मत्वात्संभवेना
व्यतिरिक्त्यासिर्वोदोषोक्तमनहः पूर्वानुभावादिनिपाटस्तु समीचीन इति प्रतिभा
ति नदर्थस्तु विभावानुभावसौत्विकव्यभिचारिभावविषयकानुभवस्य पूर्वसभावात्स्था
पिभावनवासनाया प्रबोधासंभवात् पूर्वानुरागे व्याप्तिरिति प्रथमसमागमरतिपाटे प्रबोध

१.६.

८५

काभावेनस्यापिभावप्रबोधासंभवात् कथंसातुभवःतत्रसमाधानंयथेनान्तरीया
नुभावसत्वात् इत्यत्रतज्जनितसंस्कारस्वप्रबोधकइतिभावार्थोवसेपःवस्तुतस्तत्पूर्व
पक्षसमाधानंयथैप्रमाद्वपतितावेवसर्वलभरतिरिक्लौकिकसंत्रिकर्षेति नापि
कानापकपोःसंपोगसंपुक्तेसमवापसंपुक्तेसमवेतसमवापषाविशेषणविशेष्य
भावश्चेतिषड्विधमन्निकर्षस्यर्थःतत्रनापिकानापकपोःपरस्परवलोकनसंपोगः
परस्परतिष्कपक्षवलोकेनैसंपुगक्तसमवापइतिपसंपुक्तेपरस्परस्मिन्नकटाह्या
दिक्रियायाःसमवापात् कटाहादिनिष्ठतारतम्यादितासवलोकनेसंपुक्तेसमवेतसम
वापःकटाहादिस्वमवेतेस्याःसमवायात्परस्परप्रवरोसमवापःकर्णाकाशोनापिका
दिशहसमवापात् तत्रिष्कटाहादिशहत्वप्रवरोसमवेतसमवापःकर्णसमवेते तस्य
समवापात्कुतादिनिष्ठपरस्पराभाववलोकनेविशेषणविशेष्यभावःइतिपसंपुक्तेकुने

एम

८५

तेपरस्परभावस्यविशेषणत्वात्परंत्वपंसंत्रिकर्षोविप्रलंभंगारप्रयोजकःयद्यदिसं
त्रिकर्षवत्साधारणसंत्रिकर्षो नरसायनगुणारतिविशेषसंत्रिकर्षानुधावनं एवं
द्विधंप्रत्यक्षमपिप्रयोज्यगौरवंग्रंथेस्यादितिनिरूपितंअत्रसंत्रिकर्षप्रयोज्या
विभावारिष्यन्तिनरसनिष्ठतत्त्वप्रयोगौगौणारतितत्वंअलौकिकेतिहातलस
रासंत्रिकर्षइत्यर्थःतेषुविभावारिषुअनुभूतेषुशास्त्रपरोक्षीकृतेषुज्ञानेस्म
रणसकंप्रत्यासक्तिःप्राक्तनसंस्कारद्वाराप्राक्तनानुभवजन्यसंस्कारद्वाराज्ञान
मेवस्मरणमेवप्रत्यासक्तिःसंस्कारएवप्रत्यासक्तिरितिनवीनाःनिरूपितचेदं
वामुक्तिरीतिमनुसृत्यवस्तुतस्तुविभावाद्यनुभवोज्ञानज्ञानप्रत्यासक्तिप्रयोज्यः
लौकिकानां कव्येनाप्येवसमर्थितानामेवविभादिपदाभिधेयत्वात्तदभिधेयताका
कव्यशास्त्राएवतथाचतेःमहतातलसरासंत्रिकर्षएवरससाक्षात्कारप्रयोजकःसर्ववि

१. रि.
८६

भावादिप्रपोत्तमानोदृत्यामग्रावरणोऽनन्दस्वरूपात्मसाक्षात्कारवेति राजमार्गः परंत्वी
पावनविशेषः प्राचालोकि कविभागोऽप्येनपिक एव काव्यपदमदार्थवमत्कारेनाप्ये
चदर्शितः नव्यमतेनुकाव्येनाप्येखरसः अन्यः सर्वोपिविषयएवहोपकोटिनिविष्टरति
रिक् सामान्यतो निरूप्यविशेषानाह तत्रेति तस्यसस्येत्यर्थः तत्रभरतः तेभरतोक्ताः प
थाश्रुतभरतनिष्ठाधेयत्वानुपत्तिः वितेपा अष्टाविति शांतस्यरोमाचादिविरहेगानमि
नेपत्वात्काव्यमात्रगोचरत्वमिन्यभिमानात्राद्यस्तुक्तेपदानाधेतावदष्टोरसाः प्रतिपादिता
ः अतः काव्येपि तावन्तएवेत्यर्थेति प्रदीपकत आहुः तच्चित्तं आनंदाश्रुपुलककर्मगद्ग
दवचनीदोनामनुभावत्वेन ग्रंथकृतैव वर्णितत्वात् तत्रादौ शृंगारे निरूप्यत सर्वाद्युपमासस्य
वीजमाह सकलेति प्राणिमदित्यर्थः अधिदेवतं इष्टदेवः अगारस्पदेवतं शृंगारस्याधिष्ठा
तदेवततेनतनः सकलाकांक्षाविषयत्वेन प्राणिनां कामनाविषयत्वेन आराध्यतयाकाम

रामः
८६

मना एकतया सर्वा रध्यतया सर्वप्राणिनिष्ठलोकोत्तरसुखफलरविष्णुदेवतस्य शृंगार
स्याशब्दपस्यासतिभावः ननु सर्वसर्वाकांक्षाविषयतनुपपन्ना शृंगारतया हास्ये सर्वा रा
ध्यविष्णुदेवतेनैवैतप्रथमोपन्यासेन तन्मिति ब्रूमः समात्रस्य विष्णुदेवतत्वेन वसमाणा
त्वात् किंतु शृंगारमभिचारेन हासस्यापि भावजन्यहास्यस्य सात्मा गुमा स्थिति विषयत्वेन
च शृंगारस्यापि हास्यकरुणारसमभिचारितरतिस्थापि भावजन्यतया हास्यकरुणारसा
म्प्रागुपस्थिति विषयत्वमविशिष्टमिति वाच्यं प्रागुपस्थिति विषयत्वमविशिष्टमिति
वाच्यं प्रथमोपस्थिति विषयतायां केवलं रसस्यापि भावमभिचारिकत्वस्य तन्त्रताया अ
स्वीकारात् किंतु समन्तरभावित्वस्यापि तन्त्रताकृत्तिरूपेणान् शृंगारे परस्परनिर्भरप्रथ
मोपन्यासः समुचितः नव्यास्तु विप्रयोगे शृंगारे शोकस्यावश्यकत्वात् करुणारसमेव शृंगा
रमन्तरपरति स्वं तन्त्रसुनेरिच्छापाएव सोऽहानुपपन्ना निपातकत्वमित्यवरे तत्र वास्तव्यादि

१.८

८९

पुत्रादितारपः स्यापिभावारतिभावः तेषां आर्द्रनाभिलांषप्रहास्यहाराणां व्यभिचारित्वा
त्मकत्वात् व्यभिचारिभावरूपरतिस्वरूपत्वात् शंकेने नन्विनि कस्यश्रृंगारादिमध्येति
शेषः तो आर्द्रनादपः सन्धमित्यद्वागीकारे अपोपत्वाद्युगाराद्यन्यतसंस्पृष्ट्यापिभा
वाभावेन नार्हति सत्यमिति भावः परंतु वात्सल्यादपरावत्कृत्तमसंघं तर्भविष्यतीत्या
रायेनाह वात्सल्येऽप्यारिके चित्तुतत्परस्योत्सर्गतोऽवहितदर्वपरामशोकत्वेव व्यव
हितपरामशोकत्वेनानुपपन्नमित्यत आह तेषामिति वात्सल्यादौ नामित्यर्थः व्यभिचा
रोति व्यभिचारिभावेत्यर्थः अतएवैषां सत्त्वे आर्द्रनादीनां स्यापिभावत्वमकामेनापि
स्वीकार्यमिति तेषां व्यभिचारित्वात्मकत्वस्य वक्तव्यतायां प्रयोजनं नानुपपन्नमः इत्या
हुः वात्सल्यं करुणं सति विभक्तिविपरिणामित्वपः एवं लोत्पहास्यभक्तिः शांतेकापराया
हास्ये तर्भनमित्यर्थः शंकेने नन्विनि एवं वात्सल्यं करुणं लोत्पहास्यभक्तिः शांतेका

रामः
८९

परंपरास्येकप्रत्वात् धर्मसत्तयास्वीकृतत्वात् धर्मिकल्पनात्वात् सत्यादिषु सांतर
त्वकल्पनात् धर्मिकल्पनायाः अभिचारिभावस्वरूपरतिस्वरूपत्वकल्पनायाः अभिचा
रतिरेवास्तु वात्सल्यादिकं मिति शेषः किं कुरुणेन करणेन भवेन वस्तुतस्तु वात्स
त्येकरणारस इति पथाश्रुतमेव सम्पक्क अभिप्रापस्तु वात्सल्यकरुणापौरुषेयः अ
पेक्षेवमेवाशंकते नन्विति एवं वात्सल्येकरुणारस इति रीत्या पक्षे वात्सल्येत्कस
त्वात् करुणास्यानर्भतयात्कसत्वात् धर्मिकल्पनात् करुणारसस्य धर्मिकल्पनात्
धर्मिकल्पनाया करुणारसस्य अभिचारिभावस्वरूपरतिस्वरूपत्वकल्पनायाः अभिचा
रतिरेवास्तु करुणारसेति शेषः किं कुरुणेन वात्सल्यरस एवास्तु किं करुणारसका
ल्पनाया पक्षात् सत्यादिवद् अभिचारिभावस्वरूपरतिरेवास्तु किं करुणारसकल्पनाया स
माधत्ते नेति करुणारसः पृथग्नेति नेत्यर्थः रतेरिति रतिहेतोरित्यर्थः उपक्षपात् अन्यथा

१.४.

८८

सिद्धत्वात् नतुरतेर्वाभिचारिभावत्वेन नशोककारणत्वमित्यत आह किंचेति रतेः करुणा
रूपानेः कस्य रसस्य वाभिचारिभावत्वं किं रसानिरूपितं वाभिचारिभावत्वं नष्टं गारहास्य
सेद्वीराणां तत्र करुणारसे तत्र करुणारतिरुक्तं नष्टं गारवाभिचारिभावः करुणोपवृत्तते
मिथुनपरस्परप्रीतिविरहान् एवं सान्हास्य रसस्य वाभिचारिभावः करुणारतौ हास्याभावान्
तथा करुणात्मकरतिर्नवीरस्य वाभिचारिभावः करुणारतावानंदाभावादिनिप्रवृत्तकार्यः
नवीरस्य रसस्य वाभिचारिभावः करुणारतिः तत्र तु गुणाय अभावान् नादुत्तरस्य वाभिचा
रिभावः करुणारति तत्र करुणारतौ अतिष्ठतः अविद्यमानस्य अस्थिरत्वात् अविद्यमानत्वा
त् तस्माद्धेतोः करुणो शोक एव स्यापीति स एव स्यापि भावरति करुणा नाम रसनिष्प्रस
हतपाभिन्नः नन्वेव हास्यमपि शांकते नन्विति इति चेत्वास्तु हास्यासौ वाभिचारिभावात्मकर
तिस्वरूप एव भवतु किमधिकेन हास्यरसेना सः रतिस्वरूपे वाभिचारिभाव एव हास्यमस्तु इति

राम.
८८

चेतकस्य व्यभिचारिभावः तत्र हास्ये अनवकाशात् अप्रवृत्तेः न तस्यापि भावानां हास्ये
भावात् तत्र हास्ये अस्थितत्वात् अविद्यमानत्वात् अस्थित्वादिति पाठे अस्यापि
त्वादित्यर्थः तेऽङ्गारस्यापि भावात्पारतेः स्यादित्वाभावात् हास्यतिरुपितस्यापि
भावत्वाभावात् ननु ते ही स्यात्सा कर्षेत् नवारपाम इत्याह परं त्विति त्यासपं यस्याया
भिचारिभावत्वमाहितं तपारत्यासाकं व्यभिचारित्वं तस्यैविरहसामानाधिकरण्याप्यं य
स्य रपोः सामानाधिकरण्यासांकर्षेति विवेकः शक्यते न त्विति पृथक्त्वं भेदः समा
धत्तेः नेति हेतोरसाधारण्यत्वात् स्यापि भावरूपहेतुभेदात् असाधारणपरस्य तास्य
पमाह स्यादित्वमिति स्यापि भावप्रपञ्चभेद इत्यर्थः ते हेतवस्तु तेन दृष्टं पश्येति अ-
साधारण्यमिति असाधारणत्वं चरसत्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नकार्यताप्रतिपेक्षिककार
णत्वं तत्र स्थेपि भावनिष्ठबोधं कारणत्वं च यत्तकसाधारणीभूतप्रयोजकतोऽर्क्येति

रि.
८६

तेन सस्यनित्यत्र ह्यस्वरूपत्वेपिन सतिः असाधारहेतवः स्यापिभावाः शातावप्येव भक्ति
शांत्योः पृथग्भावः उभयत्र वीरोदयोः नस्मान् हेतोः अन्यतर एव वीरो वीरोदो वा अन्य
तरत्वेन भेदे रभेदो व्यासत्पदानीति नव्याहकमानस्यतभेदे रभेदो व्यासत्पदानीति नव्याहकमानस्यतभेदे रभेदो व्यासत्पदानीति
विनिगम्यतपाना न्यतरस्य किं न भयस्य सत्वमिति वाच्यं लाघवस्येव विनिगमकत्वात्
स्यापिभेदेनेति स्यापिभाववासनाभेदेनेत्यर्थः अंगारं लक्ष्मपति परस्परमिति नापिका
नापकपोरित्यर्थः प्रमोदः हर्षः उत्कृष्टलाभादपि प्रकृष्टहर्षसंभवादाह सम्यगिति सा
मोचीत्यंचान्नलोकोत्तरानंदविरहप्रतियोगिन सार्वदैशिककालिकस्फूर्त्यन्यतराधाप
कत्वबोधं प्रनोः नापिकानापकपोः एकत्र नापिकापो नापकेवा प्रमोदस्य प्रहर्षस्य
रतेः स्यापिभावस्य आधिक्यन्यतत्वात् आधिक्ये न्यतत्वेव अतिरेके अभावेवा वाकारे
अवस्थितविकल्पेन थाचपनोरेकेनामुक्तप्रमोदात्पत्यनराधिक्यन्यतत्वा न्यतरत्वे स

रामः
८६

सतिनद्यतिरेकविरहत्वंतिपरिपूर्णत्वंबोधं तत्रद्विविधं ध्रुवंगारे इतरेतरं परस्परं अ
नुभूयमानं चर्ममाणं आनंदः अनुरागश्चाप्यनुभूयमानसुखविशेषः अत्रापि चर्ममा
णावस्थापत्रएव आनंदो बोध्यः वहिरिंद्रियसंबंधः अनुरागश्चापरस्परं इंद्रियावयव
संबंधः अत्रात्माः उरागश्चापरिणाममनसा संबध्यते मनरिंद्रियेण इंद्रियमभिधाय
तिष्ठावपदेरितिरसिकविहृतः पंथाः वर्णा इति न चरसस्पृशस्पर्शत्वाद्द्रव्योपपद्यत इति
वाच्यं लौकिकपदार्थानोरसव्यंजकत्वस्वीकारेण वर्णमध्यप्रधानतया प्रपामवर्णस्यै
व ध्रुवंगारमंतकत्वादुपचारेण प्रपामवर्णत्वोक्तेः एवमुक्तं तत्राप्यस्य तत्रसंभोगोदाहरणं
पथेति स्तोमिह स्तंभनेन उभयोः सात्विकभावो भूतः स्तोमस्यात्मा विद्येदेहैः लतस्त
भने विवेतिहेमः पद्मस्वनेन प्रेमो गुरुत्वाद्भुवनसेवनेन मिमिभावः चादुवचनानि प्रि
पवचनानि पशहानि निहृत्तानि पराहन्तः अस्मिन्नेनातिवास्तवानीति तु परमार्थः पारिः

र. ६
६०

हस्तः पयोधवेगतः कुचसंनयः जज्ञानिर्व्यापारो जगाम कुचसंमर्दनप्रतिबंधकरोष्यत्यभा
वप्राप्तः पांतु न ह्य्याः रमापाः वेपथुरेवकं परवती वीकटिवंधुनी निस्तंभपतचंचलपतस्या
नप्रच्युतिगमपतमधुसूदनस्य हरेः सुहृत्तिर्निमोपकारमित्रं अधस्तत्र प्रप्यस्य संभोग
शृंगारस्य अंजनापो प्रपोजकत्वेन सात्विकभावाभिधाता त्रशब्दाच्यता रोप्रः प्रधानत्वेन नि
रूपणापत्तस्य शब्दाच्यता पादुषकता पावी जत्वा तसामान्यतो निरूपणापत्तस्यैवं तद्वक्त्र
तावी जत्वेत्वा ह निद्राणमित्यादि निद्राणं व्याता त्रिद्रां प्राप्तराधा पावदनं मुखे उत्र मप्य ऊर्ध्व
धत्वा अनुमीपवा दृष्ट्वा मुखोश्च मनयंत एषिकुंचानस्य शीस्य संभवान् तत्फवस्य चंचनस्य
नुक्तत्वा च कोने क्लृप्ते कुंचानस्य शिं समंतात् कुंचस्य शिं कुर्वतिस तिस्रस्तं सवलितं अधः प
तितं वा व्यस्तं विपरीतं धावमात्रं पदकूलं निचोलं तेन दर्शिता मिर्वलिभिः स्त्रिवलीभिः प्रपक्ता म
करानाभिः श्रीपे स्यात्तथा राधापारदं धारणं चंचली भवत् उपत उत्पलनीलकमलं तस्य दला

रामः
६०

लानि पत्राणि तेषां द्रोणी श्रेणी मध्यभागे त्वा तस्या सदस्य गर्वस्य द्रोहि निस्तिरस्क
र्वहिर्दक्षो रास्य तेनाद्वयप्रान भागस्य ता गितैः करसि तैकं रासावलोकनैः स्मरः कामः
दीर्घायु रेव विविदिनः अत्रैव कारो विरचन कारण संगतो विभिन्नस्या तपतो वक्रयः
तथा च निर्भर मरोगा नातो पिराधा कया हा एव दीर्घकालं स्मरो ज्जीवना भवतीति भाव
अन्यथा विशेषरा संगतैव कार प्रतिपाद्य स्पदीर्घजीवनत्वा योग्यवत्तु रस्य निष्प्रपो
जनप्रतीति विषयत्वा पत्तेः पश्चिनि पाताना मस्या न संनिवेश लक्षणो दोषः समुद्रात्
तेन हि प्रसिद्धिपरो सैव कारः एष प्रतिपादे तु न का विचिंता कृंगारांगान् हा वा त्रिरूपपति
अथेति संगति स्मरत स्यापेक्षान हत्व रूपः प्रसंगः हावल क्षणमाह नारीणा मिति अ
त्र स्त्रीलिंगमवैवृत्तिकं तेनानुरक्त पुरुषविषये पि न ध्यान सतिः अत्र कृंगार परमनुरागप
रं तथा चानुरागो दोधानु कूलवेषावत्वं हावल क्षणं बोध्यं अतएव चिरापस विधे स्या न प्रिय

१. टी.

६९

पस्पवद्गमन्यते विलोचनययं वास्यनंगद्युत्पन्नं लंकृता कापिकुंतलसंत्वानंसंपमम
पदेशानः वाद्गमलस्तनोनामिपंकतेदर्शयेत्स्फुटं आभाषतेपारिजनंसुसुखस्वरविक्रि
यं पत्किंचिरपिसंवीक्ष्यकुसुतेहसितंमुधा कर्णकंदूपनंतद्वत्कवरोमोक्षसंपमो तं नते
स्योरपसंगंवालमाश्लिष्यवुंवति भालेतपावस्यापाआरभेन्निलकक्रिपा अंगुष्ठामे
रालिखतिसकटासंतिरीक्षते दशनिस्वाधरंवापिब्रूतेप्रियमधोखीत्याहिसाहित्यरपं
रोदृष्ट्यं केविमुभ्रनेत्रादिविकारैस्तुसंभोगेद्याप्रकाशकः भावग्यात्म्यसलस्यविका
रोहावर्ष्यतइतिसाहित्यरपंगोक्त्यामृंगारपरंसंभोगमृंगारपरंवितेयं तथाचनाराणां
संभोगेद्यानुकूलखाभाविकत्वेवेषाविशेषोहावर्ष्यतिलक्षणाथमाद्गः सव हावश्च स्वभा
वजः नारीदेहोत्पत्तिनिमित्तजनितः तेषां पुरुषाणां सोपाधिकाः अनुरागोपाधिनिमि
त्तकाः स्वभावजाः साहजिकाः स्त्रीणांमेव साहजिकहावत्वंस्त्रीत्वमापकं तेनतदधिकव

रामः

६९

नित्वेपिनस्तनिरितिभावः सर्वदेव तासा स्त्रीणां ते हावा उद्दीपकेत्यादि उद्दी
पकसमवधानेस्त्रीणां हावाविभविः तदसमवधाने तन्निरोभावस्यर्थः अत्राविर्भावति
तभावोक्तानास्तानविशेषावित्यन्युदत्त ननु तेषामुद्दीपकाधीनत्वमेव सोपाधिक
त्वं पुरुषाणामपि तथात्वेव क्रमेण विशेषः स्त्रीसंबन्धिभ्यस्तैभ्यः पुरुषेभ्यस्तैभि
नित्वे तस्य सत्यां साम्यां स्त्रीणां सर्वस्य भाविनस्तै न पुरुषाणामित्येव विशेषोः
वसेपः अगुरपि विशेषोः ध्यवसापकारेति न्यायात् तेषां पुरुषनिष्कारावित्केन
नवतेषामिति द्विक शारीराणि कापकानि आंतराणि मानसानि उभयसंकारां प्रा
रीमो नैव प्रियेति प्रियसदृशभूषणवचनादीनामनुकरणं आदिना प्रियगतिप
रिग्रहस्यर्थः नापिकापानापकमिहाध्यवसानेनापकस्य नापिकाभेदाध्यवसानेन
सर्वकं परस्परस्पर्शानुकरणं लीलेति भावः यथा प्रियपरिगलिताराधामाधव

मनुभयमाधवीभृता खिलंतिविहसतिविकलतिसंस्पृकपरिवीक्ष्यदर्पणोस्वांगमितिम
 ल्लुतोदाहरणं पथेकतोदाहरणमाह पथेति चंद्राणो सूर्ये चरमादिचुवितिसति अस्ता
 वलंप्राप्तचतिसति सुभुवां ब्रजमराणां मनः मनोहृति जितासिनुं ज्ञानुमिच्छया क्लृप्त
 भ्रात्यावद्वेष्टः कथमापाति आगत्य वा किं करिष्यत्यः तासां मनश्च विह्वलं भवेत्तिसा
 कारकविशेषज्ञानेच्छासनप्रत्यपार्थीवसेपंः त्यचकोनुकपा नितरामतिशयेन अच
 त्तापमानकोनुकेपस्याः तया ज्ञानमसनपाराधपावंशीखेवेणुनदेविरचिते सति रा
 मः अवरोद्विषविषयः कस्पतिस्वनः किंकर्तकोनिस्वनः इति क्रोधावेशेन काननं प्रव्रज
 नलताप्रतानापिहितोलतावेष्टरी छादितागंधावीक्ष्यस्मरहसिनवहदनोहरिः श्रीकृष्ण
 नः अस्मान् पातु ररुतु अश्रुविधांनु प्रतिपापार्थी सानुकूलोक्त्यातिशयं प्रतिपाद
 पनसंगद्यतां क्रोधाधि मप्यत्रस्थिते मत्सदृशः कोपं वंशीनादकर्तैत्यस्पातन्यो बोध्यः

अतएवायं क्रोधो राधायां क्लृप्ता मेदाध्यवसानं पुष्पांतीति प्रकृतहावानुकूलपच तेन
प्रियवेषाघनुकरातया प्रियानिषोक्तप्रतीति सत्वेताते प्रियनिष्ठक्रोधेनातिहीनप्रतीति
सत्वेवताते एतस्य हावस्य आभासता न स्यात् वस्तुतस्तु सुभ्रुवां मनोवृत्तिं जित्वाते प्रिय
निषोक्तक्रोधेनातिहीनप्रतीति सत्वेवताते एतस्य हावस्य आभासता न स्यात् वस्तुतस्तु सु
भ्रुवां मनोवृत्तिं जित्वा सितुमिति तु वक्तुं न पुक्तं न हि नापिकायाः सखी परिहासो लीलातु
भावः किंतु नापकपरिहासः तथावपरिहारस्य मनोवृत्तिं जित्वा सापेक्षायां सुभ्रुनिष्ठम
नोवृत्तिं जित्वा सावक्तुं न पाग्या अतएव परिहासात् ज्ञानेनापकस्य क्रोधः तथाच सुभ्रुवां म
ध्यस्थैव कौतुकपासं ज्ञाने कौतुकपेति पाख्येयं अतएव सखीषु कौतुककलापप्रदर्श
नविभावत्वेनोक्तं पद्माहेराधेः घहरिसदृशवशीरवः कर्तव्यः कथं वा तस्य मनो ज्ञापते
ति सखीप्रेरणया सखीति रूपि तं संस्पृक्तानं कौतुकं पस्यामिति व्याख्यायां सुपुक्तं सुभ्रु

१.१८

६३

भुवामिति सुभवेति परितु तता पात विशेष्य स्प विशेषण मिदं अतएव मनो निज्ञा सिनुमि
ति प्राकृ पटितं तथा च मनो निज्ञा सिनुमित्यत्र पतिहास्यो हरिरेव संवेधितया व्याख्येयं
ति निर्दृष्टः पंथाः गमनेति प्रभृति यदेन वसनां च तपरिग्रहः तथा च संदर्शनं जनिता गम
नादि संवेधित्वेनोत्पद्यमानो विशेषो विलक्षणवप्रकारो विलास इति भावः अत्र विलासे
विभाषा इति आदिता ध्यान परिग्रहः अनुभावा इति आदिना सकग सतिरी सरापरी ग्रह
उदाहरणं पथेति कंतनी करणं तीको चापस्या क्रिया पातं यथा तथा इति स्फुरंती व
लिस्त्रिविलिपे स्यां क्रिया पापं यथा तथा नृता भुवामिति भूलता पस्या क्रिया पापं यथा तथा
वलांती र्ष्य पापं स्फुरंति कुडल पोः कान्ति र्ष्य स्यां क्रिया पापं यथा तथा सा विवक्रं वलिता
ग्रीवा पस्या क्रिया पापं यथा वचः वचनं लपस्याः कथयंस्याः वरतनोः वरागनायाः प्रातः प्रातः
कालेन नृता पापं पुंडरीक परिपत्रं पंकज समानं स्यादित्यस्य तच्चातुर्यं स्यात् चरी चोरा वक्रा

रामः

६३

सृष्टिर्पनापकं प्रतिज्ञायते सः नापकः प्राक्कादिहादधिकः अधिक एव सर्ववाकं सावधारणा
मितित्यापात इदं गंतानां निमेषो नमेषा हि त्याहिंस्पतकयस्य होलभ्यमित्यत्र त्यानामिदं
सुखापेक्षया सुरवाधिकमिति भावः विद्युन्निलसपति कतिपयेति एकत्वभिन्नसंख्याके
त्यर्थः द्वित्रिसंख्याके निवार्थः भूषणविन्यासः भूषणधराण परंतु तत्र नाग्रहः केचित्तुः क
तिपयेति अल्पभूषणविन्यासो विच्छिन्निरित्यर्थः अनएव स्तोकाप्याकल्पयेना विच्छिन्निः
कांतिप्रोषकृदित्यादि साहित्यदर्पणे उक्तमित्याहुः तत्र विच्छिन्नो विभावाः सौकुमार्यं सुकु
माराप्रियं प्राप्ते सौभाष्यं श्रेष्ठं पर्यसौदर्पणं गर्वः क्रोधः स्मेशः एतेषां प्रकाशप्रकाशीकरणं
आदिना तदनुकूलवैद्याकृतसपरिपरित्यजेत उदाहरणं यथेति के परं अंगं न करं न भुजं
न लोः करकं वलयः प्रकाशभागा मिति यावत् तपदेन स्थाने प्रकाशक एकस्थानं प्रकाश
एवेति प्रसिद्धे पथाश्रिते करकं वलयोऽपि लोः क एकस्वदिनितं वेवाहुः भूषणोऽनेनापारतधा

र.रि.
६४

धान्यां चेत्यसत्ते मकोशाभ्यां वाङ्मपरात्वेन प्राप्ते द्वयककस्य पदं स्थाने विभक्तं ने विभक्तं
नेषादेवाकौकवस्तनास्त्राणोपादेपाद्विन्हेव्यवसापापेदेशपोरिति हैमकोशेन वरणाथ
केपदेऽप्रासेध्यानिषेधसिद्धेर्निषेधविधेः केमर्थे स्यादित्यवधेयं मौलो मृद्धिमालानभ्र
वराणनपुनस्तथापिकस्तरीतिलकं तिलकमात्रं संसारसारभ्रजायास्त्रीः शोभातोतनुने
विस्तारपतिकामित्याकोशापापुत्रेहामाह पद्मेधसासुभ्रुवारमण्याभालफलकेभाल
स्थले सर्वाधिकं सर्वाभ्याऽधिकता अलेखि लिखितातद्वपंतानीमः किमुतत्र सर्वाधिक
तापोमन्मथमहीपालेन मुद्राकृता दीनारोद्वज्रविभ्रमोराहराणं पथेति केलिविधौली
लाकद्वौलेत्यक्ते सति निताशुकधिपा स्ववसनबुध्यापीतां वारस्य हेरशुकपातां वरपरिधा
पवसित्वापयकवनातसंकेतकमलकुंतातवहिः प्रपांत्याः निर्गतापापप्रापाः रमापाः वस
तोवलं आदातुं मदीयं पीतां वरं किमिति धृतं मिति गृहीतुं वपनपतवंचलतां कुर्वन् दृशाको

रामः
६४

पंक्षपननपनयोः क्रोधं नदपनवावावचनेन को नुं कविला आवरत् कुर्वत स्मितमं हहासः
स एवोत्तलसुधानपास्त्रिधः सिकुः हरिर्नारापराः नः अस्मानपातुरत्तनु अत्र क्रोधस्य
हरिणानाटपमात्रं प्रदर्शयते ननु वास्तवः क्रोधः इत्यवधेयं असक्तधारावाहिकः सं
करः सांकर्ये उदाहरणं पथेति को दंडः धनुः भ्रूलनेति निगीर्षध्ववसाने चेति मानां चंडता
मारोहति भ्रुकुट्या क्रोधाभिपक्तिः मधुव्रतः भ्रमरः शोणमानं शोणतां कां सति नेत्रप्रां
ने क्रोधाहरोरिति पद्मं सुधां वर्धति मुखोद्धवनामृतस्रग्गरीति किलहरां वेपमानं केप
मानं वचनानुकूलवेष्यामुखवाचस्पमिति स्वर्णाचलः स्वयति स्वेदं वर्धति स्वातिकभा
वेन कुचयोः प्रस्वेद इति सर्वत्र निगीर्षध्ववसाने किं निदानं किं कारणं येनैवं भ्रुकुट्यां वक्रता
नेत्रप्रांते रक्ते मुखेनानेति वचनरता कपोः पिकुचयोः प्रस्वेद इति तच्च न पश्यामः उदाहरणं
तत्रैव क्रोधागारमुत्थिताः क्रोधगृहाहागताः रक्ताः सम्पगुदपंप्राप्तापत्रासाः त्रासना

र.टी.

६५

कानिवातैः सारिषाः पीतामिव प्रापिता लाहिता इति पाटे गृहीता इत्यर्थः ब्रीडाभिलं जलहरी
भिः परिमदिताः मिश्रीकृताः स्मितमेव सुधा-अमृतं नदाराभिरुद्धर्जिता उद्धर्तनीताः स्ने
हरसैः प्रेमरसैः स्मृताः भरिताः मनोभुवः कामः तस्य कलालीला तस्या प्राप्ता पंक्तयः ताभि
रसमंता त्योषिताः पुष्टीकृताः आमोषिता इति पाटे चोरिता इत्यर्थे न काचिच्च मत्कृतिः ए
तादृशः शैलराजदुहितुः हिमाचलसुतायाः कटाक्षाराणां कुराः मयि पापासुः रक्षो कर्पुः
पापासुरिति पाटे मयि भूपासुरित्यर्थः पापासुरिति पाटे तु मयि भवनपूर्वकं मापापासुर
संतु इत्यर्थः किंलक्षणा स्नास्फीताः समृद्धाः अपेभावः हरसमीपं परिणयोत्तरंगोरी आ
नपंस्या सख्या परिहासे कृतं क्रोधस्ततो भयं ततो लज्जा ततो प्रेमा ततो रः मरणं तत्कालीना
ः गौरी कटाक्ष इति भावः वान्नीपां वैमुख्ये सति वचनविमुखतायां सत्यामपि निभृतं अतिश
यितं भूपोदृशं न वारं वारं दर्शनं तद्विषयकं चेति मोहामि तं लक्षणांर्थः अत्रेति आदिना गुरुज

राम.
६५

जतत्रासपरिग्रहः अनुभावा इति आदिना संकेतस्य लतपनपरिग्रहः उदाहरणं पथे
तिरधा स्नेहस्य प्रेमाः कथारसं वार्त्ता रसं कथमपि श्रोतुं न समुत्कंठते किंतु विकीर्णा
निरत्नानि तत्कपयततन्मिषांतरत्नानपनापवहिर्गच्छामातिव्याजेन सोधगृहातवहि
रागस्य नृसंतीनेत्रपुटिर्पस्याक्रियायां पथा तथा स्फुरती प्रकटीभवती कुचतटिर्पस्या
क्रियायां पथा भवति तथा स्वदेनोद्यसंती दोस्तरी हेस्तद्वयं पस्याक्रियायां पथा भवति त
था विशेषेण आसंमताद्वलाती भ्रुकुटिर्पस्याक्रियायां पथा भवति तथा स्फुरती चंचली
भवती कटिर्पस्याक्रियायां पथा भवति साराधा पुनः पुनः कृष्णानिके कृष्णसमीपे भ्रा
म्यति भ्रमति रागोत्कथ अभिलाषोत्कटता दृशान्नतं कपोलाधरपोकता नरत्नत
कुचपोधरा कुंजलकुचपोरनखग्रहादपदस्यादिना कुचमर्दनपरिगृह्यते अनुभावा
इतिः कपटेन कोपसंकोचः कपटेन सीत्कारः अत्र सुखे दुःखे वेष्टेति चक्रं पुनरुमित्यनु

रि.
६६

भाविकाः उदाहरणं पथेति ऐदुनी विमिति शेषपाणिः सुतनोः हस्तः चिराद्विलंबेन बंधने शि
षले सतीति गूढाभिसंधिः अंगुलिर्निश्चला प्रियकर्मकती वीमोचन प्रतिबंधके चेष्टारहिते
त्याशेषः असौक्ष्म्यविषयेः कुटिलः क्रोधसूचकत्वेन वक्रो वहिः अंतः तत्र प्रसवं गाराश्ले
षे निर्वृत्तलिङ्गने सुतनोः नायिकापाः नकारः निषेधनिषेधसूचकं न तेति प्रपुन्यते नायि
कापेति निगूढाभिसंधिः मूर्धः मोलेः कंपः प्रसरति संमुखं प्रियसंमुखं न प्रयाति नापाति
वित्तोकोदाहरणं पथेति कृतानलिः वद्धानलियेन कान्तरोदीनः दृष्टे निपातः अधः प्रह
रां पस्पतथा दशः प्रारोश्वरः प्रियः पाश्वे सविधा उपानगाम कृपागतः राषाप्रियापुन
ः सखी स्वहितकारिणा तस्या मुखे कुंडलरत्नरेखां प्रेक्षितुं आवकां स आकाशिनवती ज्ञाता
आनादरो व्यंग्यः ललितं लक्ष्यं सपति सकलांगेति पथास्थानं स्थितिः सर्वांगरामित्यर्थः स्मि
तादपः आदिना प्रेक्षणादिपरिग्रहः धीरत्वादपः आदिना गाभीर्यपरिग्रहः अनुभावा इति

रामः
६६

आदिनामधुरवचनपरिग्रहः उदाहरणं पथेति कस्याश्चित्कोविदप्रतिवाक्यं कलंमधुरं
गिनाशद्वितमिखलापस्याक्रियापापयथानथाचपलेचारुणीतेत्राचलेपस्याक्रियापापय
थानथाप्रसन्नं मुखमंडलं पस्याक्रियापापप्रवराणोः संचरति कुंडलेपस्याक्रियापापयथान
थास्फुरन्रेदीप्पमानं पुलकानोरोमोद्गमानं वेधुरं रम्यत्वं प्रस्याक्रियापापयथानथालपि
तेन कथनेन शोभमानं अधरं पस्याक्रियापापयथानथाविहस्य हसित्वा कमलेशरागकस्य
केली गृहं द्रवति प्रियेति अभिलाषस्य अपरिपूर्तिः पूर्णतामावश्यार्थः अभिलाष इति
पाठः भिलाषस्येति पद्याश्रुतमेव सम्पदं अत्र विभावान्नात्मानं तथावात्रादिपरं विं
त्य अनुभावाश्चि आदिनाः न्यथालपनपरिग्रहः उदाहरणं पथेति सखीमतिपात्रसा
ः सखीवचनं चंद्रकेशिवेशिवापाकपोलेतिलके विधातुं कर्तुं अभिलषति सति रक्षति
सति उदपन उदपं प्राप्नोषीः तेकोपः तद्भातान् दृष्ट्वा भवान्पाफणिपतिः वासुकिः तद्भय

१. रि.
६७

रूपतः समस्तान् लक्ष्मोपपञ्चम्याभपकुरं प्राप्येत्यर्थः अंगं तु कपपं त्याप्रचलवसनवा
ने रनिचंचलचोलमाहतेः केलिदीपो विब्रितो नाशितो नोपव्यानात् लज्जातउराहरति
लज्जातइति सखीराधां प्रतिवरति हेराधे आनंदभासः परमानंदवतः पंडुतंदनस्य कए
वरोधं करणं अचरोधं नकुपौः माकुंरु इति लपंती कथापंती संखीवको र्नेनाबुलको
इकेन सम्पकृजघान इति हावति रूपराग एते हावाः प्रापः संभोगं गारागा इति ता
त्रिरूपविप्रलम्भं गारं निरूपयति पूनोरिति प्रियाप्रिययोरित्यर्थः पवेदिपाराणां सि
मिति तानेदिपाराणामित्यर्थः अत्रेदं बोध्यं तानेदिपाराणां संबधे सति कुर्मदिपाराणां संबधा
भावे विप्रलम्भ एतदिदिपसंबधस्तु बुवनालिंगादिकं तथा च नदभावेन दिदिपसंबधमा
त्रेकथं विप्रलम्भमंगः तथा च पवेदिपाराणामिति ग्रन्थस्तूपलसरां परमपापचवपंचवइति
पंचेति देशस्यर्थः इत्येकशेषतपावोवाव्याख्यपः अतएवैतदस्वरसादेव पूनोः परस्परमुदिता

एवः
६७

नाममोषाप्रामिरिति द्वितोयं लक्षणमिति प्रथमलक्षणोऽप्यात्मिमाशंकनिराकरो
ति नवेति अत्रापिरित्यनेनान्वितं तत्रेन्द्रियसंबंधसत्त्वात् अत्रापिरिति भावः निरा
करोति मुद्दिनेति विशिष्टेति पुरुषसत्त्वेपि हेतुभावे हेतुपुरुषो नास्तीति प्रतीत्या हेतु
भावप्रयुक्तं पुरुषाभावप्रतीतिवत् मुद्दितत्वाभावप्रयुक्तं चेंद्रियसंबंधाभावसत्त्वात्
आप्तिरिति भावः तत्रापि मानात्मकविप्रलंभेपि तदानीं मानावस्थायां मुद्दितत्वाभा
वात् क्रोधसत्त्वेनानुद्वेष्टातेवंधान प्रियं अभिसंस्तुं प्रियतिकटे अभिसरति पासेत्य
र्थः अचिरहर्षेनेति प्रियविषयकशीघ्रदर्शनेत्यर्थः तस्य प्रत्याशाप्रमोहः इदानीं प्रिय
रयामीत्यानंदः तेन अक्रुपातादेरित्यादिनोद्देगर्चितापरिग्रहः तथा च विरहधर्माभावाद्
भिसारिकानिविरहिणी तत्र च तावत्कालमात्रं प्रियवियोगमत्वा ह्येतावदविप्रयोगो बोध्यः
ति भावः सवनिरुक्तलक्षणलक्षितश्च तत्राहो रेशांतरगतप्रियवियोगमुदाहरति रेशांत

१०१
६८

नरगमनाद्यथेति सखीसंखीप्रतिवदति प्रस्थानाप गमनापाकृतोपमेरांतुमुद्युक्तिप्रि
पतमेननुगतेरोःकंकरोन कारकनकवलपेन च्युतंनिसत्यपतितंजागितिकाश्वपप्रस
एदितिभावःधवेरागस्वलितंनधैर्पगतंमरेनलितंगवोपिगतःनेत्राभसाअश्रुणातिस
तंअश्रुणपुरुतानिअत्राभःपरंस्पोदुतावपाववाहुत्यवाचकतयाएकवचनस्यापिच
हुतचाचकत्वात्रैकवचनत्वेतवाधकंएकवचनस्पवहुवचनेनक्षरावाःशिवशिवरति
खेदेवामभ्रुवःजीवेनापिपिपासुनातावात्मनापिगंतुमिच्छतावामभ्रुवदतिसर्वत्रैवा
न्वितंकेपेतांदोलिनाचंचलीकृतापाकिंकिराप्रसिद्धातस्याःकलवःमधुरंधनिःत
स्पत्यातेनवेरापस्मृतिःवीरागस्वरस्मृतिःअथवावेरागस्मृतिःप्रारंभिविरापाःस्मरणाप्रा
खं प्रयागेगत्वावेत्रिगंम्यतेतहिप्रिपगतमदेशेप्रिपसंवंधोभवेदितिवेरागस्मरणाश
पःअत्रेपंप्रोष्यतिका तथाचपत्पुर्देशानरगतत्वाभावात्रदेशानरगमनोदाहरणमि

एम.
६८

दंभवितुमर्हति न याता त्रयोषितपतिके वोदाहं तुं योग्यानि ग्रंथोऽसंगतस्त्यवधे
पंपद्विचभाविनं प्रोषितं पतिमादाप प्रोषितपतिके पमितुच्यते न रातु न व्यसने प्राप्य
त्यतिके नितचमीनापिकेति भवितुं नाहं त्येव अतएव रसमंजयोऽसविधवर्तिनिमाप
केपि प्रोराप्रोषितभर्तृका उदाहृता यथा मालावालां वृजदलमयी मोक्तिकी हारपट्टि
कां वीपातुं प्रभवति हरो सुभुवः प्रस्थितेव अन्यद्भूमः किमपि धमती वर्तते वा न पेति
तातुं वा होरद्वदलं पपाणिमूलं प्रपाति पातुं गंतुं प्रभवति सति न तु गते सतीत्यर्थः न
तुरसमंजयो मेव तस्याः प्रोषितपतिका विप्रलब्धात्का सुनात भावः भर्तुः सनिधिवर्ति
त्वात् तत्पुत्रापूर्वापरविरोधः स्यादिति चेन्न बाधे दृष्टे न्यसाम्पात्किं हरे न्यदापि बाधतामि
ति न्यापादे तत्पर्यनुयोगासंभवात् गरायत्पुदाहरणं पथेति सखी सखी प्रतिवदति मह
ता कष्टेन सख्या प्रार्थनां भिर्विज्ञप्तिभिरंके स्पनिकरे निधाय स्वैरंस्वैरंस्वैरंस्वैरं पथान

र. ६.
६६

तथाप्रियपाशांनुगांतं कर्तुं आरधमेव आरंभाकृत एव तदा मर्त्यनातं श्रोतुं ध्याकिमपि
विरहेण हीणादीर्नागवत्त्रयं स्पृष्टा मेनामेव प्रियामेव दृशः स्पृशति विरहो दीप्या वि
रहिणी मर्त्यता भवतीति भावः गुरुनिदेशो दाहणं प्रदर्शयति गुरुनिदेशं येति नापि
कायाः सखीनायकप्रतिवदति भास्वानसूर्यः वृत्तनरुः आम्रद्रुमः विरहिण्या विरहोद्दी
पकतया तापतनकत्वात् गुरुर्वहस्यतिः मनसितः कामः पापगृहसंसर्गोत्पन्नगृहस्य
पितुः खजनकत्वात् कोपिरप्यः अनिर्व्वन्तोषोपेभ्यः सप्तमो राहुः गंधवहः समीरिणः मं
दः शोतेश्वरः मंदगतिस्तस्यात् सख्यमलपजः सितः शुक्रः माधवः वसेतः दोषाकरश्च
दः नवपद्मवः अंगारः मंगलः परभृतः कोकिलः विजोबुधः अमीकृण्णहास्वपाकथं
न विचारिताः पतः गुरोरातयात्वं निर्पीतो सिनिर्गतो सि अमिला प्रादुर्दाहरणं येति स
खा सखी प्रतिवदति आगारं गृहं तस्या अमिमुखं सन्मुखं मुखं कानं नखपत्नीः कुर्वतोः

रामः
६६

वक्त्राकृतताप्रीवापाभ्यां तपोः व्यस्तं वैपरीत्यं स्थितं वीलं वस्त्रं अतानतोः अतानवतोः क
विदपि अनिपतस्य लेतिष्ठतोः स्थितवतोः कविमार्गं विस्मरतोः कुत्र गंतं कुत्र गंतं व्यमि
त्यतानतोः कविदपि कदा विदपि त्यक्ता हरेस्वलितान्तरं पथा स्यान्नया जल्पतोः कथय
तोः किमिदं तत्राह आवयोर्ममतवचपत्ताचिमेहितं वक्त्रं प्रेक्षणे अभवत्तममविदेशः
गमनसमये पत्ताते तदेव गुणः तस्मै हरागमेव आशास्महे वांछामः पद्मममदर्शनसमये
निष्प्राप्त्येवं तथावपुनरपि विरहामिलाषः प्रथमपक्षे हितोपेतुप्रथमतस्तसंवेधाभि
लाषतन्यो विप्रलम्भ इति भावः इष्यते नितं विप्रलम्भं उदाहरति पश्येति साख्यानापि कोप
तिवचनं प्राणेशस्य मनः प्रेमहेमप्रसूते प्रेमस्वरूपं स्वर्णकुसमं वेतः चतुर्ग्रामपद्मवदंग
पिनेत्रमपि कमलैकं जकुसमं तीव्रं वेधुजीवंतं वेधुजीवंतं मध्याह्नकुसमं वेधेसाव्रह्मणा
तकुसमसमूर्ह आशास्वरूपे सत्त्वे प्राथितं गुणितं तस्य सत्त्वं सभंगं शीघ्रमिलनाशाभावेनाशो

१. १८.
१००

शोसति प्राणो शस मनः प्रभृतीनां प्रसूनत्वेनाध्यवसितानां समिनिपतनं नाशो भवत्येवेति
हेतोर्हेचंश्चिन्ति मित्रकोपनेमानं मुंच नदपराधाभावे पितवमातेतस्पर्ष्य पाविप्रलभस्या
देवेति सख्युराशयः अत्र प्रेमो गच्छत्वेन हेमप्रीतत्वेन वरपित्वात् प्राणो शस मनसः प्रे।
मो हेम प्रसूनत्वेनाभेदा हापीरोपो वाधित इति भाति पद्य पितथाप्युभयत्र तुल्यहन्ता बु
त्कारत्वेन रक्तत्वेप्येकत्र हन्तो हीतत्वेन पो न भावितो येव वर्णः प्रेमा हे प प्रसूनत्वेन वरिणीतः
प्रकृते च नापकस्यानु रक्ततया नापिका पाश्वं डित पा एकत्र हन्ति त्वेन हीनत्वात् तथा
च न ग्रंथ कर्तुं रक्षान शोष इत्यवधातव्यं शापादुदाहरति पथेति नापकं प्रति सखी वचनं
अन्यत्र अत्यं दशेति गंतुं गमनं कर्तुं तवेष्टा वेदास्ततर्हि हरं निर्गच्छ गमनं कुरु पारं तु प्रिया
विरहतापेन विरहाग्निना शापेन दग्धो पव्या तथा दग्धो भविष्यति अत्र विरहताप एव शा
पः तथा च मागा इति वक्तुं राशयः वस्तुतस्तु नैह मुदाहरणं शापतनित विप्रलभस्पुक्तं ए

रामः
१००

तस्यागमननिषेधेपर्यवसन्नपाविप्रलंभाप्रतीतेः किंचात्रविरहतापराधत्वेनाध्यवसानं
अभिरारोपात् ननु कश्चिदप्यवित्पितरं पत्योर्विरहः पथा कालिशसोपमेयदूतकाव्ये
रदृशपातपक्षस्याविरहः पथा त्वामालिख्य प्रणयकुपिता धातुरागैः शिलायामासा
ननेवराण्यतिर्तपावद्विष्टमिकर्तुं अस्त्रेस्तावन्मुद्ररूपचिन्तेदष्टिरालुप्यते मे क्रूरस्तस्मि
त्रयिनसहते संगमं नो कृतान्तः समपादुदाहरति विष्णोषेति विष्णोषेण विपोगेन जीव
नेन स्यान्नीडापस्यां सान्तापोऽपाविपोगपोऽपाविधुरं दुःखितं मानसं पस्याः सान्ता
भूता प्रातः प्रियं स्वगंतुमुद्यते कान्तदृष्ट्वा च क्रीवन् चक्रवाको वन् दक्री कृतमाननं पया
सान्तास्थो स्थितवन्तीति सखा प्रति सखी वचनं अत्र प्रातः सर्वविपोगप्रसिद्ध इति भा
वः देवा उदाहरति पथेति कस्यचिद्विरहिणामित्रं प्रति वचनं अनयो द्वयोरपि जीवनवि
श्लेषयोर्विश्लेषजीवनयोरपि निदर्शनं दृष्टान्तः अत्र जीविते सति विश्लेषस्तु भवतु ना

१.१८

१०९

नाम परं विश्लेषेति जीवनं देवोत्पादः अथवा कस्यचित् सुकृतिनः पावन्ती वंन विपोगो
गाभावः अथ स्पृष्टु विपोगे जीवनाभाव एव तेजगत्सु सुलभा एव माह शास्त्र विपोगो
जीवनं चोभयमपि प्राप्तो न्यो दुर्लभ इत्यहमेवेत्यनन्वपातं कारति अस्मिन्मृसे देवा
दिति चित्पुत्रपदवी पसुदाति हरति केली गृहति मित्रयोः परवचनं केली गृहे मरा
गृहे मणिमंदिरं मणिगृहे लंकानगरे द्रुताशतोऽग्निः शशाम शान्तः इतस्ततः प्रस्थि
तयोगीश्वरयोः पूनो नायिका नापकयोः लंकानगरे लगेऽग्नौ पलापितयोर्दपत्योरिति
पावन् तयोर्विरहजन्मा विपोगजनितः वह्निर्न विराम हनशान्तः हनुमद्भयेन पुनर्लंका
नगरे तयोरेनागमने माम्त्रवपरस्परं संवधाभावादिनिभावः ॥ इति श्रीकवितकंवा
जि शम्भराचार्यप्रेरणोदित विरचिता पारस्यनरतिरागीत्याख्यापारं सिकरेत न्याहावनिरूप
णानामषष्ट्यंशः ॥ ॥ प्रसंगेन हावा निरूप्य हास्परं सनिरूपयति हासेति परिपोषः ॥

रामः

१०९

लता तथा च परिपरी हासस्यापीमावोहारसहितलतां बोध्यं श्वेतः श्वेतवर्णः प्रप
मं देवतः तत्र स्वनिष्ठं स्मितमुराहरति पथेति एवं प्रतिरूपवचनं लेखनीमिति पद्यम् ब्र
ह्मास्वलेखनी इतस्तत्तत्स्वथानस्य लेखने सर्वत्र विलोक्य न कुत्र कुत्र कस्मिन् कस्मिन् स्थ
ले लेखनी गवेषणार्थं न जगाम न गतः पुनस्तस्मादेव लेखनी प्रवर्णासी भिदक्षिणकर्णो
परिवेतितां प्राप्य लब्ध्वा सत्र तं लज्जन्तवान् स पश्य स तथा चतुर्मुखः स्मितं धौवकार
अत्र चतुर्मुखेन स्वविस्मृतिं दृष्ट्वा स एव हास्यं कृतमिति स्वनिष्ठमिति भावः स्वनिष्ठं हसि
तो राहराणं पथेति कविता उत्प्रेक्षते विस्मोर्विष्ट उपस्य रोमां कुर रोमहर्षः व्योमगतं ता
कस्यासि उग्रघुतिराग्रं दंताग्रं स्वीयं स्वसंवाधिवीक्ष्य पतहास्य आसवम्बु सरोमहर्षं प्र
गरदंताग्रं पद्मिस्तुनाहसितं तदेव पयोधो ह्यो रसागरे धापिकेन स्तवकापमानं किमु के
न गुच्छी भूय पारदं पते किमिति उत्प्रेक्षा अधापीति पाठे पयोधिनेति कर्त्तारप्रध्याहस

रुटि
१०२

तदेवहास्यं केन सवक रूप आधापि धनमित्यर्थः ध्याहारगोखं परनिष्टस्मितहासितोदा
हरांगपथेति कस्यचित्स्वमित्रं प्रत्युक्तिरिषं हरेति षडास्पेः षरामुखः शिशुः बालः भवात्प्रा
अतिकेनिकटे हरस्पहरसंवेधि नोद्वषभस्य मुखे सुपर्णेन सवर्णकोतिः सरशकानिलस्या
वर्णरूपं सुपर्णे आपो जपतिलिषति सखेन खिला सहितरनितुक्रियाविशेषरां अथ भुज
गपते दृशिने त्रेकजलकलपति दहाति तेन वभुजगेशः स्वशत्रुसम्पकपश्यन् विभेति पद्म
कज्जलदानेन जलप्रसरणतपाशत्रुदर्शनाभाव एव त्यागः अत्र सुपर्णसुवर्णकान्तिकर्ण
मिति पाठे सुवर्णकान्तिवहर्णे पस्पसस्तथा सुपर्ण आसौ सुवर्णकान्तिवर्णश्च तमिति वि
ग्रहे पद्यपि पूर्ववत् न कष्टकल्पना तथापि विशेषरा विशेष्ययोः पूर्वापरीभाव एव होषो
वसेपः अत्रैवं सुतशोशवदृष्टास्मितवदनाभवानी रूपपरनिष्टस्मितहासितमित्याशयः वि
हसितपरनिष्ट उदाहरति पथेति सखी प्रति सखी वचनं निशासुतेन भ्रात्या गृहीतेर्मधीन

रामः
१०२

लेलिंसंमुत्वारविंदपस्पतंगोपंकर्मस्वलंति अश्रुलीरागियस्योक्रियापापोपथातथा
अधीरुत्करोतादोषस्योक्रियापापोपथातथानरूपः कर्त्रेभूताः तहमुः हामेवकुः अ
त्राधिगोपमुपतावीक्ष्मगोपीनाहास इतिपरनिष्टहसितमित्यर्थः उपहसितंपरनि
ष्टमुदाहरतिपथेति कस्पचित्कंचित्प्रतिवचने पः निरोधः मपारवृतिभावेतदपघंप
रन्बुधः पोनरोधोमपारवृत्त्यश्लीलभावपरिकल्प्यशंभ्वनअतिनिभत्तेउत्कुस्त्रापकु
त्यमानानासापस्पतेननृस्थेनउदासीनेनअहोसम्पकभगनिरोधआखुः परंतुक
स्याः स्वस्त्रिपोषापरस्त्रिपोवेतिउपहस्पतेनस्योपहासः क्रियते नासुतरमिदंशास्त्रका
रमेते अत्रउपहास्यतइतिपादेउपहासः कार्यतेइत्यर्थेनकश्चिन्नवमत्कारस्यवधेयं अ
पहासितंपरनिष्टमुदाहरति पथेति कस्पविदुस्त्रिरिपं रतोत्सवे सुरनसमपेवन्नमस्पप
तोपवीतेस्वकंटावेलग्रपरिमोचपंतीमुक्तीकुर्वतीनुटनमपानदीर्घेतरअनिदीर्घंश्वसं

१.८.

१०३

तीहिजांगनांवारवधर्वांगनातास्वनेपथातथाजहासहसितवनीत्वमेवंविधेषिधर्महा
नेःमद्वेहेतुधर्मेस्पप्रहंपतोपवीतत्रुनपर्वकंरमणमितिक्कधर्मस्थितिरिमुपहास
ःपरनिष्ठरतिनावःअतिहसितंपरनिष्ठमुराहरति पथेति कस्यविदेवस्पकंविदेवप्रसु
क्तिरिपंकारिप्योःशिवस्पगहंतिशिरात्रोगतःप्रतिष्ठसनचौरःशूलकपालहरतचौर
पनतंदुलधिपां तदुलभात्साधर्मेफलस्पकनकफलस्पवीनवीतानिनीत्वाचौरपित्वा
पुनर्भुक्त्वातभोजनंकृतवानसःकृतभोजनःसनत्प्रावल्गानपरस्परमाश्लेषंकुर्वन्प
रपौरितिशेषःपद्मावल्गानवल्गानांकुर्वन्असंवदं प्रलपन्प्रचलन्गच्छन्सवलन्सव
लन्प्राप्तःसनपरिपन्नमुत्पन्नमोहंप्राप्तःसनविद्येर्गोनर्धेर्गानांकुर्वन्प्रविशन्चौरः
अशरध्वनिपवातेथामुक्तकुसमंअतिकेववशात्मुक्तेप्रतिनमोलैःशिरसःकुसमप
स्यांक्रिपापापथाभवतिनथास्वर्वेषपास्वर्गरमणपाहस्पतेवोरंष्ट्राहासःक्रिपते

रामः
१०३

चोर्पकर्तृप्रवृत्तस्मचौरस्पकनकवीजभरानन्यवैकल्पेष्टुःतिहसितपरतिष्ठमिति
मावःअत्रहास्यसम्पशब्दाद्यनादोषस्तनोपन्यसनीयःनायस्वर्गरमणीतिष्टोहस्य
तरतिपरप्रतिपाद्योहास्यसःपेनशब्दाद्यनादोषःस्यात्किनुस्वर्गरमणीतिष्टोहः
स्पसमुद्धाधितनसहस्यितान्यस्वर्गरमणीतिष्टातिहास्यएवरसःसतुनवाच्यःनत्ये
काकीहसनीतियोग्यतावलनभ्यस्वर्गरमणीसमाजनिष्टलेखापःपद्माविभादीना
मसम्पकप्रतीत्यानशब्दाद्यनादोषइत्यवधेयंकरुणारसलक्षणमाहशोकस्येति
दुःखस्येत्यर्थःपरियोषःपूर्णत्वंपूर्णशोकःकरुणारसइत्यर्थःसह्यावस्थापत्रस्यशो
कस्याप्रतीतिपराहनत्वेनस्यापीभावत्वाभावमतेनलक्षणान्तरमाहआशाविद्येदेसती
तिदंपत्योःपरस्परमिलनाशाविद्येदेसतीत्यर्थःकमइतिग्लानिरित्यर्थःपीडेतिवातत्र
विप्रलम्भेनद्विष्टेरेआशाविद्येदेशोकपदंआख्यातिशोकरतिदुःखमितिप्रतिकूलवे

१.८.

१०४

हनीपत्वलभ्यगामित्यर्थः अस्पकरुणारसस्यवर्गः रूपंकपोतवित्रितइतिकपोलश्चित्रितइति
चित्रितकपोतइत्यर्थः स्वनिष्टंकरुणारसंतिरूपपति पथेति नवनाथेतिरस्याः कामंप्रतिवि
लापहेनाद्यनवशादेवाणाः शरासनंधनुः देहेनसहैवभस्मसातभस्माभवत्तत्रहंतुजीवस्यस्मि
ततस्तस्याद्धेतोरितिप्रतापतेइतितापते अहतवनत्वदीपानास्मातिनोचेत्वपासहाहसपिवा
णादिरिवभस्मसात्स्योरतः किंइतोधिकंकिंवक्रम्य अत्ररस्याः स्वनिष्टकरुणारसशतभावः प
रनिष्टमुदाहरतिसखासस्वीप्रतिधरति अनुवनंअनुपातंवनेप्रतिगच्छते वाष्पवार्षकृतलं
त्यतेनंमृदितानिमलिनितानिकमत्तानितद्वान्नाशामंपद्ममृदितानिकमत्तानितेषांराम
पस्यासाविनिमृदितकमलरामासात्वासौश्यामश्चेतिमृदितकमलरामस्यामः तदुर्वलर
ममालोक्यारिनमपिरवेरोविषस्तापमनः मानसेप्रसूतेजनपति रजनिरपिनारकारववा
प्यविहंतश्चकराणध्वने अत्रपस्यविपोगदुःखंतनिष्ठत्वेकरुणास्यस्वनिष्ठत्वं पथारामविपु।

रामः

१०४

क्रापाः रतेः विपोगदुःस्विनंदष्टाः न्यनिष्टसेकसुपुपरनिष्टत्वीरपथागमंदष्टादिनाहेरि
तिभावः रोदोहाहराण्यथेति भीमसेनवाक्यस्वभात् अतिवेदोभुः सूर्यकिंवकं न अपि
तुवकं असौभुजगपतिः वासुकिः पाशोनकिं अपिनुपाशः हेतिनाहेदताः कुंताः श
क्तपोन अपितुशक्तपः गिरिः किं अशनिर्वज्रं न अपिनुवसमेवतथा चैतेषु शस्त्रेषु
विद्यमानेष्वन्यैः शास्त्रैः किं एतदतिरिक्तसाम्राणाहिकैर्मर्ष्यमितिभावः दुष्टश्चासौ
योधनश्चतस्य निधने समुद्भूतः प्रवृत्तौ दुर्वहोवाङ्गप्रकाशोवाङ्गविद्योपस्यप्रवृत्तौ दुर्व
हश्चेतकावीरेप्रतापितप्रकाशो विद्येशस्तमूलस्कंधानरेतोरितिहेमः सचासौप्रता
पनो हृदयेवारंवारप्रवृत्तिनोप्रः प्रकोपः स एव प्रलयस्य द्रुतवहोपिर्षस्यः सः भीम
भीमसेनोहंकस्यापिवर्षोनास्मि शत्रुतथेममनिरापुधोवाङ्गप्रकाशोवाङ्गवशास्तः अ
तएवममापुधविशेषाः सर्वाश्च एते स्थानस्थिता एव प्रकाशानुरक्षामिवैदेतानेचापु

१.१८
१०५

धीकृत्यपुद्गं करोमि महद्भिः सह संग्रामे दुर्धनस्य वराकस्य तु ह न ते मम तापुधापे
सिति क्रोधातिशयो व्यज्यते स एव स्या पीभावः परिपूर्णवस्या प्राप्तौ रोदरस इति न रास
स वाच्यता रोषः स्वधेयं अन्यथा कोपप्रतिपादिते रोदे वाच्यता पृथो दुर्द्वारः उदाहरणं
तं पथावेति सामान्या तावत्वाक्यं क्रीडा वं तो पे उच्च स्तुरंग अश्वास्तेषां टापाः गति
विशेषाः पदशब्दावतेषां पाटनीय किंकिः टोप इति पाटे टोपा आटोपाः सर्वे रिकी भव
कृतविलागतपः तदा स्वर्वा कृता उर्वो धर श्रेण पस्ताभिस्फूर्तिता उत्थापिता पाधरति
धीरणि धूलिग्रहः तेन पतनस्तोमः गटध्वान्तः तेन अवलीटं पत्तागद्विभ्रं तन कर्मव
दाः स्पृष्टा अश्वेः सह धावनेषां पेस्तेव ते करो दीप्स्वतेषां वृंदा अरुहस्तस्य चरणेन व्या
भुगः सर्वांगभंगता प्राप्तः भुग इति पाटे सर्वांगनिम्नतां प्राप्तापः भोगीश्वरः रोषः तस्य
अग्रउदयं उच्चपत्करागं तं त्रिष्टानि रत्नानि तत्र स्थितानि मारिका कानि तेषां विभिः का

रामः
१०५

तिमिः करणभूतामिवैककर्त्रेभूताः विद्योतयामः प्रकाशयामः अत्रागतितुरंगवृं
गमनोपरिकरीद्वंद्वेरेणपातदावनानुकूलचरणप्रहारतिखित्रभुतगाधिपति
मप्रफणानपत्रव्याकीर्णरत्नघुनिधास्तधांतस्तोमोखिलतगव्यकाशकर्त्रेत्वव
रीतामिभक्तक्रोधातिशयद्वाराहोइरसोभिभ्यस्ततरेतिवेतिभावः अध्ववसापोः
भितिवेशाख्यगर्वविशेषरतिधेये आदिपरेनपूर्वोक्ताविभावातविस्मरणीयाः
पुद्ग्वीरोराहरांपर्येति सातांप्रतित्रितयापाउक्तिः दशमुखं एवरोसंग्रामांगरा
संग्रामभूमिसंस्पृक्तगतेमासेआगतेतिवासोमित्रिणालक्ष्मणानविस्मितं आश्व
पवन्नपास्थितं सुखीवेणविवितितं विचारवन्नपास्थितं विचारस्तु अतः परंकोचाउ
पापः कथंनपः प्राप्तव्यस्याकारः हनुमताव्यालोलविशेषणआसमंतातचंचलप
थातथाअलौकिनंरष्टं विजानीयसमर्द्धेवातराश्वंचलतपापश्यतातितातिस्वाभा

१. रि.

१०६

वः अग्रातपास्थितमिति वा एवं वा नरसेनापांतापकारिस्वभावेतातेपिरामेरापीतः प्रो
दः पः पुनकः हर्षततिनरोमाद्रुमः तेनस्फूर्तनी प्रकटीभवन्तोपाकपोलश्रीः तपापः
सांद्रानंदरसः वृत्तानंदरसः तेनालसाः गंधीरादृष्टपः कराराः वाराणसनेतिरधिरे स्यापि
ताः अत्र एमापालेवितासमरभूमिसमपोद्दीपितवाणासनगतकहाघतुभाविनवि
स्मपादिरूपव्यभिचारिभावप्राप्तः शत्रुदर्शनसमन्तं नरसमुद्भूतहर्षस्यापीवीरसोभि
मत्पते नतुरसपदवाच्यः प्रतीपते वस्तुनस्तु भगवद्रामावलंबतापांकविरतोसोगुणा
भूतशतिनरसध्वनिव्यपदेशहेतुरिति विभावनीयं उक्ताह्वयेनकसंग्रामादिपदेः प्रथमतो
रामविषयकविरत्यभिव्यंजकतापांसामर्थ्यभावोस्तीतिरुगिति वसत्कृत्वाधापकनाया
प्रतीपमानोरसोनगुणीभूतशतिकेचित् तथा च करुणारसप्रधानं रामायणकाव्यमिति
संगतं नरं नरप्यारामविषयकवाल्मीकरत्नौकरुणापागुणीभूतत्वापत्यातत्करुणारस

रामः
१०६

प्रधानं तस्यात् दानवीरो राहरां पथेति कवेप्रणतिरिपं द्विजकुलं विप्रसमहेमं दिगंहं
भ्यागच्छति समागच्छति संरोडापवं शर्कं एत्वं रंभो कुंवं रंभुधि शर्कं रंभुधि रंभुधि रंभुधि रंभुधि
मानं तलधि रंभुधि रंभुधि रंभुधि रंभुधि रंभुधि रंभुधि रंभुधि रंभुधि रंभुधि रंभुधि रंभुधि रंभुधि
कुंवे द्विजकुलापहास्पतिनहि विरहो वियोगः दुर्वोरो रंभुधि रंभुधि रंभुधि रंभुधि रंभुधि रंभुधि
स्यात् इति भियाभयेन रीनाश्वः खितारवपस्याधि चरणं दिव्यापगा दिव्यनरीगंगान
नहाति न सतति न स्मे विप्रवपुषे द्विजकूपापरा मापनमः अत्र सत्यात्रातिदर्शनसमुंभु
तीत्साहाभियं तके सुरसोहा द्विजलधि रंभुधि रंभुधि रंभुधि रंभुधि रंभुधि रंभुधि रंभुधि रंभुधि रंभुधि
गवत्पराशुरामावतं वनापाकविरतो वीरसस्पगुणी भूतत्वात् नैव वाच्यानमनेनासि
सापारतेरप्रधानत्वेन प्रतीयमानत्वात् न च नमास्त्वपपाः भियं क्रोपः सर्वोत्कर्षस्तत्र
चरसस्पगुणी भाव इति वाच्यं अभियं केन वारसे नैव सर्वोत्कर्षताया अभियं केन वार

र.रि.
१०७

रपावीरोराहराणोपथेति संखीपनिसखीवचनं दपादयेव्वीतं पत्रातादशं हरेर्विस्मोने
त्ररक्षितानपनं नत्रवीनेभास्करोरविंकरः अंकरत्वेन प्रनीयमानः तनोरवेः रविकुलात्स
मुत्थितो उदितो रामलसरोपध्वो नवपध्ववतपातिरूपितो अत्ररपपाणमलस्मरण
वतांगृहीतेति रपावीरोः भिद्यत्यने रपावतः समर्थस्यैवावतारप्रहराणानुकूलोत्सा
हवत्वेन वीरत्वात् स्वनिष्ठमयोराहराणोपथेति सखीसखी प्रतिवदति गोपानां शारवटी
तांदुग्धपात्राणां विशेषेशा लुटनविधेर्मापारस्पवानां विरोः वृत्तानतानतोः यत्रोः मा
तृपित्रोः पशोरा नंदपोः ताडनशकपातत्कनैकमपेन शिशुवपुः बालवपुर्देवो हरिः क
र्त्तात्वा प्रकाशपत्वरप्रिधेरागे माचरो महर्षरचपन विरचपन रक्षो नेत्रे मुकलपन मुद
पन प्रसंगं सर्वांगं टंकं पपन कं पिन कुर्वत सी कुर्वत सोत्कार कुर्वत सापंतमसि प्रसस
पीतिसनिर्धीते प्रसरतिसति गृहं कर्म समागच्छति अत्र गोपी शीघटी विलुटं नापराध

रामः
१०७

स्वनिष्ठत्वेन हरेः स्वानेषो भयानकरस इति भावः वस्तुनस्तस्वनिष्ठत्वेन परनिष्ठत्वेन भयानका
तः करणवृत्तिरेव वर्गीया न तु भयानकरसः तस्य शब्दवृत्तत्वेन सदृशसमाननिष्ठत्वेनैवानु
भयमानत्वात् अतएव तस्यारेः स्यापि नो लोकेनानि चैत्राद्यकाव्ययोरित्युक्तमिति दिक् पर
निष्ठभयानको सोऽहं हरणं पथेति संखी प्रति सखो वचनं बालः तुषारपुनिः बालचंद्रः राहो
एषं मुखं देही स किं न कुरुते अपि तु भयेन सर्वं कुरुते तदेवाह पथमंगगायाः भागीरथा
संलिले जले निमज्जति निमग्नो भवति जरातरे परिभाम्पति भ्रमति अश्रुताशनेनेत्राग्रो
भ्रमति पातति फणिनः वासुकेः करणभोगे क्वचिन्नगत्वालोपतेलीनो भवति कुलीभयस
कुच्यहरस्य करी सुषिरं श्रवणाच्चिरंति विश्वनिर्गतमुत्कंठते गंतुमिच्छतीति अत्रैराहोऽपरा
धश्च इति षष्ठ्यंद्रेणोवाप्तपानसमये हरिं प्रति राहोः सूचनानुत्तथा चंद्रः स्वापराधस्मरणेन स्व
पंविभतीति स्वनिष्ठ एव भयानकरसः प्रतिभाति तथा चान्नपरनिष्ठो राहोऽप्येकं नैर्भतीति

र. रि.

१०८

निमावहति वस्तुतस्तु चंद्रनिष्ठं भवमेवानः करणहृत्पात्वं निरूपितं तदभिव्यक्तो भवपातकारसः
सहृदयसमाजनिष्ठ एवेति ध्येयं विकृतिनिनदादिति विकृततादृशवरागद्विषयः परनिष्ठत्वं श्रो
तनिष्ठत्वं पथेति साध्यदेवानां परस्परवचनं दशमुखे वरावगोदशाभिर्मुखैर्नो रंधति कुर्वीरो
सतिनं कंश्रुत्वा सुरैर्देवैः कं पितं संजातकपेः स्थितं दृशगैश्च किंतु विस्मितं संजातविस्मयादि
द्वागादिति भावरः खेः सूर्यस्यापि हयैरुत्पुष्टं ऊर्ध्वं पुष्टं पत्रपस्यां क्रियायां पथा तथाऽधा विनेशा
ग्रं पत्तापितं सुग्रीवस्तु सम्पक उच्चलनं चासौ तलनिधिश्च तस्य व्यालोलो लाश्च ते वा चं पश्चतरं
गाश्च ते वा भ्रमिं भ्रमरां ते न भ्रंशत चासौ सेतुश्च तस्य कपाहनुमतः वक्त्रे मुखे दृशो संदधे धनो
रधा विनिपाटेऽप्यपमावार्थः रधाने स्तुभपपरित्याज्य अत्र परेषां दशमुखं नितरं श्रोतृणां दे
वारीनां भयोत्पन्ने भयातकारस्य परनिष्ठत्वं स्फुरमेवावधेयं स्वनिष्ठं वा मत्सोदाहराणं पथेति
कालीचक्रं त्रिनीचाभ्यां मानभ्यां कुतः हलेतमिथः परस्परं आर्ध्याश्च कृतिर्पस्मिन्कर्मणि

रामः
१०८

पथानितरमंचं सोचलं सोवीचपः तरंगारेते श्रुतं चिहापसपस्मित्त्वं लं चिह्नपसि
 एपः तासां तिपातः पतनं तेन स्पर्शपस्मिन् तादृशि अथवा काली कुंडलिनीभ्यां कुतहले
 न प्रारधाद्यधत्तकति तलकोडापोशहाउकरणं पानितरं अंचंगो सोवीचपः तामि श्रुत
 हा न चंचलं विलोपस आकाशपस्मिन् अथवा चलदंतं क्रियाविशेषणं विहापमिचलं त्या
 चित्तः तत्रिपातस्मृतिपयाथावद्वास्पद्वापैस्ते वद्वस्पद्वास्ते च ते विपक्षयशाश्च शत्रव
 स्तेषां रुधिराणां स्नानं स्वती नदी तस्याः स्नानं सि प्रवाहेण क्रोधेन आकुलो व्याकुलो भा
 गवः भ्रष्टपतिपतति उभ्रमनि अत्र यत्कति वीहीति पाति पात रुधिरपदेरभिव्यक्तपरा
 नुगुणात्वात् वीभत्सरसः पतीयते अत्र वरस्य स्वनिष्ठत्वे नुगुणायाः स्वनिष्ठत्वेनोपचा
 न्वात् वीभत्सरस्य परतिष्ठत्वं सुहाहरति पथेति परस्परं मित्राणां वचनं कंभोदाराणां करो
 ः प्रवरौः अत्र चपः कुरु वानिना पुच्छेः अश्वपुच्छेः वामरंतनुतो कुरुतो प्रचंडेः दीर्घमुजे

१. १८.
१०६

मालासतगततवनैः गलेर्जघनेर्वा मंडपं योजयस्व गृहं कुरुष्व अत्रैः आनास्थलनाडीभिर्नो
राजनायाः आगर्भिकायाः विधिप्रकारं कलपरचपकलेः सर्वाप्यकत्वान् इति एतत्प्रकार
कः प्रेतहृद्गंगानामालापः परस्परं कथनं कुं उतिलिन्माशक्नाः तनयस्य सुतस्य परिण
यो विवाहः तस्यांभः अथ वहिना प्राक्कालैः तस्मिन् तन्मउत्पत्तिर्वस्येत्यालापविशेषणं
तथा वकुंडलिनी सुतविवाहार्थं रंभसमये प्रेतहृद्गंगानां ईदृश आलापो जात इति भावः अ
त्रापि परनिष्ठत्वं पूर्ववद्बोधं विस्मयस्य आश्चर्यस्य समृद्धिः परांतपरां विस्मयोः भुत इत्य
र्थः स्वनिष्ठोदाहरणं पथेति परस्परं वचनं लीलानिवद्धपाथ्याधिअनायासेन कौतु
केन वा वदसेतु समुद्रं हेलपानिः प्रपत्तेन हतोदणाननोपेन तादृशं आत्मानं सरामः सीतपां
आश्लिष्टं आलिङ्गितं वदमम्यत कृतार्थं प्रमत्त अत्र रामस्येव स्वपराक्रमेण विस्मयत्वमि
त्युत स्वनिष्ठत्वमिति हेयं परनिष्ठोदाहरणं पथेति हनुमतो वचनं भरतं प्रति एवमुच्यते

१५
२६

रामः
१०६